1889

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

सप्तदशाष्टादशप्रश्नात्मकः सप्तमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्रीमारूलकर

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

/Acc

इत्येतैः

1887

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५०

खिस्ताब्दाः १९२८

मूल्यमेको रूपकः पञ्चाऽऽणकाश्च (१८५)

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अथ सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्य-
लसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं
हिरण्यकेशाख्यगुरुं कृपाब्धिम् ॥
ईरितः षोडशप्रश्ने द्वादशाहविधिर्मया ।
एकाहादिविधि(धे)स्तन्त्रं प्रश्ने सप्तदशे ह्यथ ॥

अथैकाहानां कर्पोच्यते—

सर्वक्रतूनां प्रकृतिरग्निष्टोमः ॥ १ ॥

'य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते, इत्यारभ्य तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति' (तै० सं० ७–१–१)। यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्र एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः। अग्निविषयेण 'यज्ञायज्ञा वो अग्नयः' इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशस्तोमस्तेन समाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ॥ १ ॥

निकायिनां तु प्रथमः सर्वत्र ॥ २ ॥

निकायिनां तु प्रथमसहस्रांदयो निकायिनः । चत्वारः साहस्राश्चत्वारः साद्यस्काश्चत्वारो द्विरात्रा इत्येवंविधा निकायिनः ॥ २ ॥

यथादिष्टं वा ॥ ३ ॥

एकाहेष्वहीनेष्विति प्रत्निर्दक्षिणा ददाति । यथासमाम्नातं वा चोदकप्राप्तानामनुवादकसूत्रद्वयमिति भाष्यकारमतिः सूत्रस्यात्रोभयाद्यथाश्रुतम् ॥ ३ ॥

ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ॥ ४ ॥

केचिदत्र विरोधे त्वेकाहाहीनसत्राणां प्रायेण च्छन्दोगब्राह्मण आम्नातत्वम् । तस्माच्छन्दोगब्राह्मणस्य तत्सूत्रमभ्यस्य तस्मिन्नाम्नातानामस्मिन्नागमनं कर्तव्यम् । यथा ऋतवे ये यजन्त इत्युक्त्वा प्रसर्पन्ति, इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । तस्य स्वरूपं नोक्तम् । तच्छन्दोगसूत्रकारेणोक्तम् । छन्दोगसूत्रे यदाम्नातमेकाहादिविषयं तत्सर्वं प्रायेण सूत्रकारेणोक्तमनुक्तानि यानि तानि सम्यग्व्याख्यास्यामः । एवं बह्वृचशाखाया अप्यागमनं कर्तव्यम् । च्छन्दोग उपहव्यो नामैकाहोऽनेककामार्थतयाऽऽम्नातः । तत्र सूत्रकारेण भगवताऽऽयुः स्वर्गकामस्येति तत्र सर्वेषां कामानामुपसंहारः कर्तव्यः । दक्षिणा दीक्षोपसदश्चाध्वर्युशाखाया एवोपसंहर्तव्येति भगवता कपर्दिनोक्तम् ।

सत्राणां मध्य ऊहमप्यनुक्तं छन्दोगबह्वृचेभ्य आगमयितव्यमिति । एकाहेष्वनिरुक्तवेदिर्वा विकल्पेन भवितव्यम् । पक्षिभ्यामित्यादौ नियत एव महाग्निः साद्यस्क्र उत्तरवेदिर्नियता सत्राहीनेषु काठको महाग्निर्वा ॥ ४ ॥

प्रथमोऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यम् ‘ तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः ’ इति वाक्येनोक्तम् । तत्प्राथम्यवत्प्राथम्यमुक्थ्यस्यापि वैकल्पिकमस्ति ॥ ५ ॥

सर्वे ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमादय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्योतिषि सहस्रं ददातीति ॥ ७ ॥

विज्ञायत इति शेषः । एवं भरद्वाजोऽपि ॥ ७ ॥

श्यैतानियमाद्बृहत्पृष्ठो गौर्भ्रातृव्यवतः । आयुः स्वर्गकामस्य । अग्निष्टोमः सभ्रातृव्यवतः । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठ्यः श्रैष्ठ्यकामस्य । सहस्रं दक्षिणाः । सर्ववेदसं वा यावतीर्वा क्रतोः स्तोत्रियाः ॥ ८ ॥

अथ सर्वस्तोमेन यजेत (तै० सं० ७–१–३) इति वचनात्स्तोममनुतिष्ठेदितिविधिरुन्नेयः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशावपि स्तोमौ विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

एकाहेषु सहस्रदक्षिणायुक्तेषु नाचिकेतः । अथोच्यते संस्थापृष्ठ्यदक्षिणा आगूर्वाक्येऽनुद्रुत्यमानामेवं विधिषु निर्दिश्यते यत्र पृष्ठ्यविकल्पः । यत्र यत्र पृष्ठ्यस्यैकानियतिः, यत्र संस्थाविकल्पस्तत्रैकस्याः संस्थायाः, यत्र दक्षिणाविकल्पस्तत्रान्यतरस्य नियतिः । यत्र त्रयाणां समुच्चयेन नियतिस्तत्र त्रयाणां समुच्चयेन विकल्पः । यत्र त्रयाणामन्य-

तमस्य नियतिस्तत्र त्रयाणामन्यतमस्य विकल्पः । यत्र द्वयोर्विकल्पस्तत्र द्वयोरन्यतरस्यैवं संकल्पः । ज्योतिषा त्रिकद्रुकेण साग्निचित्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । ज्योतिषा त्रिकद्रुकेणोक्थ्येनेति वा । केचिदेकाहेषु सर्वत्र पृष्ठ्यसंस्था दक्षिणाश्च सर्वत्रेच्छन्ति ।

अथ वैकल्पिके च तदैव ज्योतिषा त्रिकद्रुकेण साग्निचित्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । स्वर्गार्थमिति वा । ज्योतिषा त्रिकद्रुकेण साग्निचित्येनोक्थ्येन बृहत्साम्ना सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । केचिद्गायत्रीत्रिकद्रुकेण यक्ष्य इति । सर्वमुक्थ्यवत् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनस्त्रिकद्रुको गोरिति त्रिंशत्रयस्त्रैधातवीया च । साग्निको नाचिकेतो वा ।

आयुरुक्थ्योऽग्निष्टोमवद्भ्रातृव्यवतः । आयुरित्यत्राऽऽमयाविनस्तासामनुक्रमेण तस्य कर्माऽऽयुषा त्रिकद्रुकेणोक्थ्येन रथंतरसाम्ना द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये स्वर्गार्थमायुषा त्रिकद्रुकेणाग्निष्टोमेन यक्ष्ये सर्ववेदसेन वा । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनो विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति प्रतिवचनम् ॥ ८ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य संविदो विपर्याचेत ॥ ९ ॥

सर्ववेदसे ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं कृत्वा दानं सहस्रादधिकम् । सर्ववेदसं समाप्य पुनः पुनः पुत्रं याच्येतसो (नो) (चेन्नो) विद्याद्वाऽन्यद्भूमेः पुरुषेभ्यश्च ॥ ९ ॥

दक्षिणाकाले सर्वस्वं ददाति ॥ १० ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते सहस्रं ददाति, सर्ववेदसं वोभयत्राश्वतरीदानम् । 'सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवक्लृप्तः' (तै० सं० ७–१–१) इति वचनाद्यावतीर्वास्तोत्रियास्तावतीर्दक्षिणा विश्वजितः ॥ १० ॥

यदन्यद्ब्राह्मणानां दिक्षु वित्ताद्भूमेः सेनाभ्यश्च ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

उत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा दक्षिणे-
नौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य ब्रूयाद्यन्मेऽद ऋणं
यददस्तत्सर्वं ददामीति ॥ १२ ॥

यदुक्थ्यो विश्वजिच्छाखान्तरवचनात्तदाऽपि त्रयोऽतिग्राह्या गृह्यन्ते । विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्याः (तै० सं० ७–१–१)इति वचनादुत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय दक्षिणेनौदुम्बरीं प्राङ्निषद्य जुहुयाद्यन्मेऽद इति ॥ १२ ॥

उदवसाय रोहिणीं वत्सच्छवीꣳ सकर्णपुच्छाꣳ
सखुराꣳ सखुरीकामवाच्यतां परिधत्त । उष्णीषे-
ण शिरो वेष्टयत आदत्त औदुम्बरं चमसम् ।

औदुम्बरीं चाग्निम् । खादिरीं वैणवीं वा। कल्माषी९ सुषिरामसुषिरां वोभयतःक्ष्णू । तामन्यतरतःक्ष्णू। तां वा मूलभक्षो वा फलभक्षो वाऽरण्ये तिस्र उदुम्बरे वसतः। खनित्रेण जीवतो मूलं परिखायौदुम्बरे पात्रेऽवधायान्योन्यमप्यादयतो मृन्मयेन पिबतो निषादे तिस्रो वैश्ये तिस्रो राजन्ये तिस्रो ब्राह्मण इत्येकेषाम् ॥ (ख० १) ॥ १३ ॥

उदवसानीयां कृत्वा रोहिणीं वत्सच्छवीमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा न याचेन्न दीयमानं प्रत्याचक्षते ॥ १४ ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमोऽनभिजितस्याभिजित्यै । उभे बृहद्रथंतरे भवतः । परोक्षपृष्ठे वा ॥ १५ ॥

इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोम इन्द्रेण दृष्ट इन्द्रस्याभिजिदग्निष्टोमेनोभयसाम्ना सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । अनभिजितस्य स्वर्गस्याभिजयार्थं स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतच्च साग्निकोऽनग्निको वा । केचिदिन्द्रस्याभिजिता यक्ष्य इति । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीन इन्द्रस्याभिजित् । त्रिंशात्रय ज(अंशात्रयोऽ)श्वतरश्चोभयत्र त्रैधातवीया च ॥ १५ ॥

बृहत्तु होतुः पशवश्चैकादशैकयूपे ॥ १६ ॥

यूपच्छेदनकाले एक एव यूपः । आग्निकोऽप्युपशयश्च, न पात्नीवतः । अग्नीषोमीयकाले द्वाभ्यां रशनाभ्यां यूपे परिव्ययणमाश्विनं गृहीत्वा विस्रस्य त्रिवृद्भ्यां परिवीय । एकयूप एकादशिनीनाम् । उपाकरणमाग्नेयादिवारुणपर्यन्तानामुपशयं निधाय कृष्णमृगस्ते पशुरिति निर्देशः ॥ १६ ॥

सहस्रदक्षिणा वराणां वा द्वादशशतम् ॥ १७ ॥

दक्षिणाकाले सहस्रं ददाति । अश्वतरं च । समाप्य त्रैधातवीया साग्निश्चेत् सौत्रामणी मैत्रावरुणी च नाचिकेतो वेति भाष्यकृत् ॥ १७ ॥

सर्वजिताऽग्निष्टोमेन सर्वपृष्ठेन सर्वमाप्नोति सर्वं जयति ॥ १८ ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा सर्वजिताऽग्निष्टोमेन साग्निचित्येन महाव्रतपृष्ठेन सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये, सर्वावाप्त्यर्थमिति संकल्पः । षष्ठ्युत्तरपञ्चशतेन दक्षिणेन, इति वा सर्वजयो विफलमन्नादनसामर्थ्यं सर्वपापक्षयो विफलपाप्मानं तरति । 'सर्वं पाप्मानं तरतीति च्छन्दोगब्राह्मणवचनात् । सर्वावाप्तिर्मुक्तिः । कच्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः सर्वजित् ।

सहस्रपक्षेऽशत्रयोऽग्निश्च नियतो नाचिकेतो वेति । केचिदग्निवदौपवसथ्यान्तं महारात्रे बुध्द्वेत्यादि सर्वं महाव्रतवत् । नात्र त्रयस्त्रिंशदतिग्राह्याः किंतु प्राकृता एव त्रयः । न तु प्राजापत्यः पशुः । आग्नेयश्छाग एव तस्य प्रचरणमित्यादिसर्वं पूर्ववत् । याजनं प्रति मैत्रावरुणी च ॥ १८ ॥

अन्नादश्च भवति ॥ १९ ॥

पूर्ववत्फलनिर्देशः ॥ १९ ॥

तस्य महाव्रतं पृष्ठ्यमक्र्यं शस्यते ॥ २० ॥

तस्य सर्वपृष्ठस्य महाव्रतं पृष्ठ्यमक्र्यं शस्यते प्रशंसतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सहस्रं दक्षिणा । विंशतिर्वाऽष्टाविंशतीनाम् ॥ २१ ॥

सहस्रदक्षिणेन षष्ट्युत्तरशतपञ्चशतेन वा ॥ २१ ॥

चत्वारः साहस्राः ॥ २२ ॥

चत्वारः सहस्रदाक्षिणा निकायिनः ॥ २२ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा । सहस्राणां प्रथमः । प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठति । सर्वज्योतिरग्निष्टोम उभयसामा तृतीयः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै । त्रिरात्रसंमितोऽग्निष्टोमो रथंतरबृहत्सामोभयसामा वा चतुर्थः । त्रिरात्रस्य फलमवाप्नोति ॥ २३ ॥

ज्योतिरग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रथमः प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतीतिषु त्रिषु (प्रतितिष्ठतीति) सर्वमायुरेतीत्यर्थः । सहस्रैर्ज्योतिषोऽह्नः साम्नाऽग्निष्टोमेन (साम्ना) सहस्रदक्षिणेन यक्ष्ये । सर्वमायुष्यमवाप्नवानीति संकल्पः । केचित्सहस्रैर्यक्ष्य इति संकल्प्य सर्वमग्निष्टोमवत् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साहस्रो ज्योतिरिति । अंशत्रयः सहस्रदाक्षिणा अश्वतरश्चोभयत्र त्रैधातवीया । गौरुक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः । पशुषु प्रतितिष्ठतीति । सहस्रैर्यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति नामधेयप्राप्तानां गोधर्माणामविरोधेन निकायधर्माः । नामधेयाद्बृहत्पृष्ठनिकायादाग्निष्टोमः । शेषं पूर्ववत् । सर्वज्योतिरग्निष्टोमस्तृतीयः । सहस्रेण सर्वज्योतिषा यक्ष्ये । सर्वलोकजयार्थम् । शेषं पूर्ववत् ।

उभयपृष्ठस्त्रिरात्रधर्मतोऽग्निष्टोमश्चतुर्थस्त्रिरात्रस्य फलमवाप्नोति गर्गत्रिरात्रस्य यत्फलं तदवाप्नोति । प्रजापतिं भूमानामित्यादि वसुरुद्रानिति वा सहस्रेण त्रिरात्रसंमितेन

यक्ष्ये । उक्तानामन्यतरकामानां सर्वमग्निष्टोमवत्। एतेष्वग्न्युत्तरवेद्योर्विकल्पः । ताण्डिनां चत्वारः साहस्रा ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथमः सर्वज्योतिर्द्वितीयोऽग्निष्टोमो विश्वज्योतिरुक्थ्यस्तृतीय उभयसामाऽतिरात्रसंमित एव चतुर्थः ॥ २३ ॥

चत्वारः साद्यस्क्राः ॥ २४ ॥

चत्वारः साद्यस्क्रा निकायिनो दीक्षाप्रभृति सद्यः क्रियन्त इति साद्यस्क्राः ॥ २४ ॥

तेषां विशेषः ॥ २५ ॥

तेषां प्रथमस्य कर्मोच्यते ॥ २५ ॥

रथंतरसामा बृहत्सामोभयसामा वा प्रथमः । तस्मिन्कामाः सोमाहारे प्राधान्ये स्पर्धायां भ्रातृव्यवतस्तितीर्षा ॥ (ख० २) ॥ स्वर्गः पशवो वा ॥ २६ ॥

वसन्ते त्रयोदश्यां प्रातरग्निहोत्रꣳ हुत्वा साद्यस्क्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति पशुमान्भूयासमिति वा । विद्युदसि चतुरग्ने सोमप्रवाकान्वृणीते । वर्गचतुष्टयस्य वरणार्थमृत्विजो नानादिक्ष्ववस्थिता भवन्ति । एकः सोमप्रवाकोऽश्वचतुष्टययुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा तथैवोत्तरतस्त्रिक्रोशं गच्छति । एकोऽश्वद्वययुक्तं रथमारुह्य प्रतीचीं दिशं प्रति क्रोशमात्रमेक एकाश्वयुक्तं रथमारुह्य तथैव द्रुतिं कृत्वा दक्षिणां दिशं प्रति क्रोशं गच्छति । तस्मिंस्तस्मिन्नवस्थिता ऋत्विजो भवन्ति । प्राच्यां दिक्ष्वध्वर्युरुत्तरस्यां ब्रह्मा पश्चाद्धोता दक्षिणत उद्गाता एवं गत्वा पूर्वस्यां दिश्यध्वर्युः पृच्छति । आङ्गिरसो भ्रातृव्यो यजमानस्य तं प्रति सोमप्रवाकमाह यज्ञशर्मणस्तृतीयेऽहनि सोमो भविष्यति कच्चिन्नाहीन इति पृष्टे नाहीनः साद्यस्क्र इति महाव्रतमेवोच इति जपितवन्तं रथेऽवस्थाप्य यजमानगृहं गच्छति सोमप्रवाकोऽध्वर्युः—पन्था नामासी (सि) देवो देवप्रेत्विति च रथस्थ एव यजमागृहं गत्वा पितरो भूः, एवं ब्रह्माणमानयति उत्तरतः पश्चाद्धोतारं दक्षिणत उद्गातारम् । होत्रोद्गात्रोः स्वस्वसूत्रोक्तप्रश्नप्रतिवचनमिति भाष्यकृत् ।

तानृत्विजो वृणीते होतृप्रभृतीन् । अथ मधुपर्कः सक्षेदं नान्दीश्राद्धं विधाय सक्षेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २६ ॥

पूर्वेद्युराग्नेयः सौम्यो बार्हस्पत्यश्च पशवः ॥ २७ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये । उदवसाय न विद्युत्षड्ढोता पश्विष्टचादौ शाखाहरणादिवेदिमानकाले आदित्यं मघ्ना (थ्ना) मीतिवत् । तत्र मध्ये दक्षिणतो यूपस्थानमिति यद्वदिह वेदिमानम् । तस्माद्द्वादशाङ्गुलवृद्धिमानदण्डस्य दशपदोत्तरवेदिरिति केचित् । अपरे तु शम्यामात्रामिति । यूपच्छेदनकाले यूपत्रयस्य (यूपत्रीन्) च्छेदनमुपशयस्य च धार-

यत्याहवनीयं व्याघारयत्युत्तरवेदिं यथाप्राप्तानुवादो द्व्यहकालः पशुरिति न्यायः । न सद्यस्कालः । अतः परं धारयत्याहवनीयमित्यादि ।

श्वोभूते व्याघारणप्रभृति तस्मिन्नहनि प्रोक्षणान्तं कृत्वा विरामः । सर्पिष्मदशनं जायापत्योरावश्यकमिति भाष्यकृत् । रात्रौ शयनकाले हिरण्यं मुखे न्यस्य (निधाय) प्रियाया (भार्याया) वोरू (रौ) शेते ब्रह्मचारी भूत्वा यजमानः । उपधानस्थानमूरुं कृत्वा रात्रौ न मैथुनादि । ब्रह्मचारिवचनात् ।

श्वोभूतेऽग्निप्रणयनादि आज्यानि सादयित्वा युनज्मि तिस्र इति केचित् । एता असदन्निति यूपत्रयस्योच्छ्रयणं, पशुभिरेहीत्यादि । केचिदाग्नेयं कृष्णग्रीवमुपाकरोति । श्वेतपृष्ठं बार्हस्पत्यमुपाकरोति । एकादशिनीवदिति । अग्नये त्वा जुष्टं० सोमाय त्वा जुष्टं० बृहस्पतये त्वा जुष्टं० उपशयनीयानामाखुनिर्देशः सर्वमेकादशिनीवत् वपाहोमान्तं कृत्वा शेषं पूर्ववत् । केचिद्धाता रातिरिति नव समिष्टयजूंषि जुहोतीति । ब्राह्मणतर्पणान्तोऽयं पशुरिति भाष्यकृत् ॥ २७ ॥

तदलाभ एतासां देवतानामानुपूर्व्येणाऽऽग्नेयोऽ-
ष्टाकपालश्चरू चेतरौ ॥ २८ ॥

अथवा —एतासां देवतानामष्टाकपालः प्रथमः पुरोडाशः, इतरौ चरू । एवमिष्टिर्वा पशुर्वा भवतीति भरद्वाजवैखानसावाहतुः ॥ २८ ॥

धारयत्याहवनीयम् ॥ २९ ॥

पाशुकवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

व्याघारयत्युत्तरवेदिम् ॥ ३० ॥

आघारो यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । प्राधान्यात् प्राथम्याद्वा । गतमन्यत् ॥ ३० ॥

सर्पिष्मदशनम् ॥ ३१ ॥

दंपत्योः ॥ ३१ ॥

हिरण्यं मुखेऽन्वास्यान्तरौ प्रियायै भार्यायै ब्रह्म-
चारी शेते ॥ ३२ ॥

व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

इष्ट्या यक्ष्ये । ऋत्विजः समारूढा भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमिष्टिकर्म पशुकर्म वा समाप्याग्नीन्समारोप्य देवयजनम् ॥ ३३ ॥

तान्निधाय श्वोभूते सर्वदिशोऽश्वरथा सक्षीर-
दृतयः सोमप्रवाका विधावन्ति ॥ ३४ ॥ तेभ्यो

यन्नवनीतमुदीयात्तदाज्येऽवनयेत् ॥ ३५ ॥ योजने चतुर्युजा प्राच्यां दिशि युग्यक्रोशोत्सर्गेणेतरासु प्रसव्यं स्थूरिणां ततः परिक्रमयेदश्वतरी रथो वैकप्रदाक्षिणं योजनादीनि वा क्रोशान्यश्वरथेन प्रदक्षिणम् ॥ ३६ ॥

व्याख्यातमिदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

व्याख्यात उत्सर्गः ॥ ३७ ॥

एवं देवयजनं गत्वाऽध्यवसायाग्निहोत्रहोमं हुत्वा महारात्रे बुद्ध्वा प्रातरग्निहोत्रं जुहोतीति च्छन्दोगवचनात् । हुत्वाऽऽज्यं पशव इत्यादि रात्रावेव संभारयजुः । अथ सोमपरिवेषणाद्यर्थं सप्तहोता, उदित आदित्ये पुनः प्रणीय स्वे दक्ष इत्युपस्थाय दीक्षणीयाद्यभिधानान्तम् । अत्र व्रतलोपः । व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्ग एवाग्निर्ज्योतिष्मत इति प्रकृतिवन्न जागरणं, न पूषा सन्नेति केचित्कुर्वन्ति । एष्ट्री स्थेत्यन्तं कृत्वाऽहं तदस्मि० आजुह्वान इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३७ ॥

त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः ॥ ३८ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य सोमक्रयणः । त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः । तत्र सोमक्रयप्रकाशकानां मन्त्राणामूहो मीमांसकैरभिहितः । केचिदूहेन तस्या आत्मा तस्या रूपमिति तत्र दशक्नुय एव क्रतुपरत्वेन विधानादेव द्रष्टव्या। अन्ये त्वेवं मीत्वा सोमं तत आतिथ्यप्रचारो न तु वृत्तं कालाभावात् । तानूनप्त्रादि । न तु प्रवर्ग्यः काललोपात् । केचिदिच्छन्ति । या त अग्न इत्यादि मार्जनान्तम् ॥ ३८ ॥

उपसत्सु त्रिः संमीलेत् ॥ ३९ ॥

उपसदः कर्मोपसत् संवर्तमानासुः त्रिः संमीलेत् । एकासामुपसदामसंमीलनेन त्रिरात्रभक्तिः ॥ ३९ ॥

संमील्य वा प्रचरेत् ॥ ४० ॥

अपि वा नापराह्णिक्योपसदस्तस्माद्विकल्पः । पौर्वाह्णिकीनां लोप एष । पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य संमील्य वेदिमानम् ॥ ४० ॥

यवोर्वरा वेदिः ॥ ४१ ॥

भवतीति शेषः । यवभूमिः सस्यायति(स्ययुता) वेदिर्भवति तां यवभूमिं विमैत्वेति मिनोति इमां नराः कृणुतेति न भवति । पश्चादिषु खननार्थस्य वेदं कृत्वा स्तम्बयजुरादि क्रियते । खनिं प्रत्यवेक्ष्य वसवस्त्वा० अपाररुमेत्यस्य लोपः । इमां नरा इति च लुप्यते । देवस्य सवितुः, चतुःशिखण्डा तस्यां सुपर्णाविति भवति ॥ ४१ ॥

यवानीं खल उत्तरवेदिः ॥ ४२ ॥

यवखल उत्तरवेदिस्थाने स्यात्तदनुसारेण वेदिः । तत्खले वित्तायनी मेऽसीत्यादि क्रियते । एवं चात्वालदेशेऽभ्याधानादि लुप्यते । ध्रुवोऽसि० देवेभ्यः कल्पस्वेत्यादि सर्वं भवति । न तूत्तरनाभिनिवपनम् । चतुःशिखण्डा । इन्द्रघोषस्त्वा० इत्यादि प्रच्छादनान्तम् । न त्वत्र व्रतप्रदानम् । सर्वत्र साद्यस्के तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वा पौर्वाह्णिक्या, अग्ने त्वꣳ सुजागृहीत्यादेर्लोपः । अग्निं ज्योतिष्मत इत्यादेश्च पौर्वाह्णिक्या प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णिक्या प्रचर्याप्रचर्य वाऽग्निप्रणयनं व्याघारणादि क्रियते उत्तरवेदेः परिग्रहश्च भवति । अग्निवत्युत्तरं परिग्राहम् ॥ ४२ ॥

आरोहणे हविर्धाने ॥ ४३ ॥

आरोहणे हविर्धाने देशगमनार्थे शकट इत्यर्थः । हविर्धानप्रवर्तनाद्याग्नीध्रमण्डपसंमार्जनं प्रकृतिवद्बोध्यम् ॥ ४३ ॥

विमितꣳ सदः ॥ ४४ ॥

परिमितं सदो व्याख्यातम् । पूर्वमेव कृतं भवति सद इति भरद्वाजः ॥ ४४ ॥

स्फ्यो यूपः स्फ्याग्रः खलेवालीति वा ॥ ४५ ॥

स्फ्यो यूपो भवति । स्पष्टमन्यत् । केचिदौदुम्बर्यादेर्लोप ऐन्द्रमसीति संमिताभिमर्शनमौदुम्बर्यादिहोमश्च लुप्यते । केचित्तत्स्थाने स्थाणुमिच्छन्ति ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीयकालेऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति । ईजानस्य गृहाद्वसतीवरीर्गृह्णाति ॥ ४६ ॥

अग्नीषोमीयपशुकालेऽग्नीषोमीयेष्टिरेव । प्रस्तरादिहरणं नत्वातिथ्याया बर्हिः परिस्तरणादि कर्मणे वा । यज्ञपात्रसादनादि प्रचरणीं स्रुचं पञ्चमीं प्रयुनक्त्येकादशकपालानि स्फ्यश्च द्वंद्वं (कृष्णाजिनादिषट्सर्वाण्यष्टकादीनि) पवित्रकरणं यजमान वाचं यच्छ संविशन्तां वाग्यतः पात्राणि० वानस्पत्याऽसीत्यादि । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यादि । सं ब्रह्मणः पृच्यस्त्वेत्येवमन्तं कृत्वा वेदिकरणादि । प्रोक्षणीरासादयेत्याज्यस्य ग्रहणकाले प्रचरणमादित इत्यादि गृहीत्वा प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नीत्यादि नत्वजमनुनयन्ति तथेध्माबर्हिषोः प्रोक्षणादि आज्यान्यभिमन्त्र्य यूपमानं सामिधेनीभ्य इत्यादि । अग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचर्य पिता पुत्रीयार्थं संप्रेष्यति । तमाहूयार(ये)जानस्य गृहाद्बहुयाजिनो गृहादित्यर्थः । तस्माच्च वसतीवरीर्गृह्णाति । अपरेण शालामुखीयमुपसादयित्वा स्विष्टकृदादिसिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

संस्थितायां वा वसतीवरीः परिहृत्य संप्रेष्यति । या यजमानस्येत्यादि पञ्चदोहार्थं शाखाद्व्याहरणमातिथ्याया बर्हिस्तूष्णीमुपसन्नह्यति । तान्परिधीन्पाशुक इध्म उपसन्नह्य-

त्येवं परिस्तरणान्तम् । सवनीयवत्तदानीमेवाग्नये नयेत्यादिसौमिकं कर्म । पशुपात्रसादनकाले तिस्रः पशुरशना द्वे यूपरशने । तथैव वपाश्रपण्यादयः । आश्विनं गृहीत्वा यूपं संमार्जनकाले खलेवाली यूपो भवति । यूपः स्थाने पूर्वमेव निहितो भवति । तदनुसारेण यूपकल्पनादि वृक्षानियमतक्षणच्छेदनाष्टास्त्री(श्री)करणश्रयणसंमार्जनादयो निवर्तन्ते । अपरः संस्कारश्च निवर्तते । स्फ्याकृतिर्वा लेङ्गले(लाङ्गली)षाकृतिर्वा । खलेवाली लोकप्रसिद्धैव । आश्विनग्रहणोत्तरकालं खलेवाल्याज्यमानीयानुब्रूहीत्यादि । यजमानो येन यूपान्कालेनानक्ति कालोऽपि स चषालो दूतामित्यर्थः । दूतं चषालभाग इति च्छन्दोगवचनात् । अद्भुतमैन्द्रमसीत्यनक्ति सुपिप्पलेति प्रतिमुञ्चति । देवस्य त्वेति लुप्यते । रशनादेशे संमृशति । खलेवाल्यै परिव्ययमाणायानुब्रूहीत्यादि । द्वाभ्यां परिव्ययणं न स्वरुगूहनं, येन केनचिद्यज्ञियकाष्ठेनोपवेषवत् ॥ ४६ ॥

सवनीयकाले सह पशूनालभते ॥ ४७ ॥

अत्र सवनीयकाले सह पशूनालभते प्रथममाग्नेयं सवनीयमुपाकरोति स्थानात् ॥ ४७ ॥

अग्नीषोमीयꣳ सवनीयमनूबन्ध्यां च ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयानूबन्ध्ययोः प्रतिनिधिर्वक्ष्यते । न च सवनीयस्येति वाच्यम् ॥ ४८ ॥

अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषोमीय एकादशकपालोऽनूबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजेत ॥ ४९ ॥

गतः ॥ ४९ ॥

सदश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५० ॥

बाह्लीकजातः सैन्धवोऽश्व इत्यर्थः । रुक्मप्रतिमु(यु)क्तं दद्यादित्यापस्तम्बः ॥ ५० ॥

तमाङ्गिरसाय भ्रातृव्याय वा दद्यात् ॥ ५१ ॥

तमश्वमाङ्गिरसायाध्वर्यवे शत्रवे वा दानं वचनात् ॥ ५१ ॥

द्वेष्यं वा ब्राह्मणं वृत्वा तस्मा अश्वꣳ श्वेतꣳ रुक्मप्रतियुक्तं दद्यात् ॥ ५२ ॥

क्र(क्र)तोरारम्भात्पूर्वमेव भ्रातृव्यः पश्चान्मित्रभूतः । एवं भूताय भ्रतृव्यायाध्वर्यव आङ्गिरसाय दद्यात् । अश्वं दक्षिणाऽपनीय इतरेषां केचिदुद्गातुरेव दीयत इति च्छन्दोगवचनात् । सुत्येऽहनि समाप्ते क्रतौ प्रतिपूरुषमितरेषां प्रतिपुरुषमेका गोर्दीयते छन्दोगवचनात् । सुत्येऽहनि ऋत्विग्भ्यः कश्चिद्दद्यादित्येवमश्वदानं कृत्वा विषाणप्रासनं सर्वमग्नि(ग्नी)षोमवत् । प्रागस्तमयादवभृथः । अनूबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया, उदवसानीयान्तं, अस्य क्रतोराङ्गिरसोऽध्वर्युर्भवति ॥ ५२ ॥

संवत्सरं नोपर्युपविशेत् । न माꣳसमश्नीयात् ।
न स्त्रियं नावपद्येत । न पादाववनेनिजीत
नाञ्जीत नाभ्यञ्जीत । सा दीक्षा । यदि संव-
त्सरं नोदाशꣳसीत । द्वादशाहम् ॥ (ख०४) ॥ ५३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

संवत्सरं द्वादशाहं वा पादावनेजनादि व्रतम् ॥ तत्र श्लोकः—

एकाहेष्विति यत्सूत्रं प्राप्तस्याप्यनुवादकम् ।
केचिद्विधायकं ब्रूयुरानर्थक्यभयात्ततः ॥
बृहत्पृष्ठे कृतावेवं सहस्रं तत्र दक्षिणाः ।
श्यैतस्य विद्यमानत्वात्सहस्रेणैव शिक्षति ॥
अग्निरुत्तरवेदिश्च विकल्पेन विधीयते ।
ज्योतिस्त्रिकद्रुकस्त्वाद्यो गोस्त्रिकद्रुक एव च ॥
आयुस्त्रिकद्रुकस्त्वायुर्वाक्यानामद्वयं भवेत् ।
एकाहेषु च साद्यस्क्रे नाग्निः पक्ष्योश्चितिर्ध्रुवा ॥
एकाहेषु सहस्रेषु नाचिकेतस्तु वा भवेत् ।
नियतं केचिदिच्छन्ति सहस्रेऽश्वतरः स्मृतः ॥
त्रैधातवीययाऽऽदौ स्यादन्ते चैव ततः परम् ।
दक्षिणापृष्ठसंस्थाननिर्देशे नियमो न हि ॥
एषु त्रैधातवीया हि सर्वपृष्ठस्तु विश्वजित् ।
अत्रावश्यतरं प्रोक्तं दीयते सकलं धनम् ॥
ज्येष्ठद्यस्य च विभज्यैवं दत्त्वा धावेत्सुतं पुनः ।
उत्तमां दक्षिणां नीत्वा यन्मेदस्तु जपेत्ततः ॥
संस्थाप्य रोहिणीमादि शेषमुत्तरतः परम् ।
इन्द्रस्याभिजिता यज्ञे सहस्रं तत्र दीयते ॥
एकयूपे ह्यनग्नौ च तथैकादशिनाः स्मृताः ।
उत्तरं सर्वजित्कर्म पापस्याद (पापानाम) पनोदकम् ॥
चयनं नियतं प्रोक्तं व्रतं वत्सरमेव च ॥ ९३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

द्वितीयस्यैकविꣳशतिमाग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमयाविनं याजयेदेतेनान्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकामं वा ॥ १ ॥

एतेनोत्तरे व्याख्याताः—द्वितीयस्य कर्म साद्यस्क्रेण यक्ष्ये चिररोगमुक्त्यर्थमामयाव्यन्नादिकामी पशुकामी वा । एतेन यजेत । शेषं पूर्ववत् । पञ्चदशमाग्निष्टोमसाम कृत्वा (२२–४–२) इत्यापस्तम्बः । पञ्चदशस्तोममग्निष्टोमसाम । छन्दोगानामेकविंशमग्निष्टोमसाम द्वितीयस्य कर्म ॥ १ ॥

तिसृभिस्तिसृभिरावर्तते ॥ २ ॥

ऋग्भिरित्यर्थः ॥ २ ॥

तृतीयस्य चतुर्थस्याष्टादशावुत्तरौ पवमानौ वा ॥ ३ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्याष्टादशावुत्तरौ पवमानौ चेत्यापस्तम्बः ॥ ३ ॥

परोक्षपृष्ठौ वा चतुरष्टादशः । पञ्चमो होतुराज्यमष्टादशावुत्तरौ पवमानौ । होतुः पृष्ठं परिक्रीश्चतुर्विꣳशबहिष्पवमानः स्वर्गकामा भवन्ति ॥ ४ ॥

छन्दोब्राह्मणमतात् ॥ ४ ॥

हीनानुजावरोऽनुक्रिया । तस्य चतुर्विꣳशावुत्तरौ पवमानौ ॥ ५ ॥

हीनानुजावरोऽधिकारी । आनुजावरो व्याख्यातः । स एव हीनः दुःखभीर्दारिद्र्यादिभीर्वा न मन्त्रिरिति कर्म नाम । श्वः सुत्येति च । तस्य कर्म साद्यस्क्रेणानुक्रियया श्वः सुत्या यक्ष्ये । आदित्यानवाप्नवानीति संकल्पः सर्वं प्रथमवत् ॥ ५ ॥

अश्वसादः सोमप्रवाकः ॥ ६ ॥

एक एवाश्वारोहः । न रथारोहः ॥ ६ ॥

दधिद्रुतिश्च त्रिक्रोशेऽन्ततः प्राह ॥ ७ ॥

क्षीरद्रुतिस्थाने दधिद्रुतिर्भवति । त्रिक्रोशेऽन्ततो गव्यूत्यन्तत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स्त्रीगौः सोमक्रयणीः ॥ ८ ॥

योजने प्रथमं तत्राऽऽङ्गिरसमध्वर्युमथ क्रोशे दक्षिणतो ब्राह्मणोऽथ द्विक्रोशे पश्चिमे भारद्वाजं होतारमत्रोत्तरतास्त्रिक्रोशेऽन्तत उद्गातारमेवं सोमप्रवाके तत्र तत्र गत्वा वरणं

कुर्यात् । कश्चिन्नाहीन इत्युक्ते नाहीनः साद्यस्क्रोऽनुक्रीत्वश्वः श्वः सुत्येत्यश्वारूढा ऋत्विज आग्नेयाद्यदिष्टिर्वा पशुर्वा पूर्ववत् ॥

शयनं चाशयनं च तथैव दीक्षणीयादि प्रायणीयान्तं विधाय विरामः । श्वोभूते सोमक्रयप्रभृत्युदवसानीयान्तं छन्दोगवचनात्तस्य क्रयप्रभृत्युत्तराहः स्यादिति वचनात्त्रि- (स्त्री) गौः समक्रयणी प्रकृतिवत् ॥ ८ ॥

प्रक्ष्णुताग्रो यूपः ॥ ९ ॥

स्तक्ष्णुताग्रो यूपो भवति ॥ ९ ॥

संमीलनं वेदिर्हविर्धानेऽग्नीषोमीयो वसतीवरीर्दक्षिणा च ॥१०॥

व्रीह्युर्वरा वेदिः । व्रीहीणां खल उत्तरवेदिः ॥ १० ॥

प्रथमेन समानं चात्र द्वेष्यस्य वरणम् ॥ ११ ॥

गतः ॥ ११ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन सद्यः स्वाराज्यं गच्छति ॥ १२ ॥

यद्यत्स्वाराज्येन च्युत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अग्नेराग्निष्टोमेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १३ ॥

अन्नं ददातीति ह्यन्नाद्यं प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजापतेरेकात्रिकोऽग्निष्टोमः । प्रजापतिमाप्नोति ॥ १४ ॥

तेन प्रजापतिस्वाराज्यमाप्नोति ॥ १४ ॥

भ्रातृव्येप्सायामनुक्रियौ पश्वालम्भो भोजनꣳ हिरण्यान्वसनꣳ शय्यावनयनम् । प्रथमेन समानꣳ सदः ॥ १५ ॥

गतः ॥ १५ ॥

सोमप्रवाको दधिद्र(द्द)तिश्च ॥ १६ ॥

व्याख्यातः ॥ १६ ॥

अत्राश्विपदं परं मध्ये क्रोश ऋत्विजो विरहिता भवन्ति ॥ १७ ॥

ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः ॥ १७ ॥

त एनं प्रातरुपसमेत्य प्रजापतिर्गोधूमोर्वरा वेदिर्गोधूमानां खल उत्तरवेदिरारोहणे हविर्धाने विमितꣳ सदः । स्फ्यो यूपः स्या(स्फ्या)ग्रः

१ ख. ॰ध्येध्यैकोशः ।

खलेवाली वा । वडवा श्वेता दक्षिणा । ब्रह्मणे देया । यथा प्रकृतीतरेभ्यः परिक्रिया चतुर्विंशतिस्तोत्रीयेण भ्रातृव्याय प्रोच्य यजेत । विश्वजिच्छिल्पेन सर्वस्तोमेन सर्वान्कामानवाप्नोति ॥ १८ ॥

मुख्यं षोडशिमन्तं कृत्वा पुनश्च क्रम एवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशमाहाविकारः पूर्ववन्मानादि । तैत्तिरीयाणां क्लृप्तिः । तृतीयच्छन्दो[नु]क्रमाच्छन्दोवतां दशरात्रेण यक्ष्ये पुरुषं पशुमोजो विश्वामी(न्दानी:)ति फलनिर्देशः । अहर्विशेषः—अभ्यासङ्ग्यः षडन्तः । यत्र च्छन्दोमातिरात्रस्तत्रापि मानसम् । अभ्यासङ्ग्य इति कोऽर्थः । तृतीयसवनषट्त्रिंशस्तोत्राणां समुदायः । अथैतेषामभ्यासग्यः पञ्चाहश्चत्वारः छन्दोमा अतिरात्रपृष्ठ्यमहरतिरात्रो धि(विधी)यते । उभयपक्षे चतुर्थं षोडशीं, चत्वारश्छन्दोमा इति । अपि वाऽन्येन सहातिरात्रे छन्दोमानां चतुर्थस्य नामातिदेशान्मानसप्राप्तिरतिरात्रस्य स्थानात्प्राप्तिः । एवं सत्युभयत्र केचित्कुर्वन्ति । अतिरात्र एवोभयपक्षेऽग्निषोमीयपशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् ।

कौसुरबिन्दश्चतुर्थः—कौसुरबिन्देनातिरात्रेण यक्ष्ये । बहवो भूयादिपूर्ववत् । अहर्योगविशेषः—वृतोऽग्निष्टोमः पार्ष्ठिकस्य पूर्वत्र्यहविकारः, त्रयः पञ्चदश उक्थ्याः । उत्तरत्र्यहविकारास्त्रयः सप्तदश उक्थ्याः । छन्दोमानामविरामः । एकविंशोऽतिरात्रः । अत्रापि मानसमन्तिका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत्पर्यस्यान्तम् ।

पौण्डरीक एकादशरात्रोऽयुतदक्षिणाऽत्र कर्म द्वादशाहवत् । शिशिर एकाष्टकायां पौण्डरीकेण यक्ष्ये सर्वामृद्धिमवाप्नवानीति । अथवा परमेष्ठितां गच्छामीति । अथवा—स्वर्गार्थमिति । महाग्निः काठको वौपवसथ्यान्तं द्वादशाहवत् । अग्नीषोमीये रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वाऽभ्यासङ्ग्यः षडहस्याऽऽरम्भः । अभ्यासङ्ग्यः षडहश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयश्छन्दोमातिरात्रश्छन्दोमानामिति वाक्यधर्माः केचित्स(षड)हान्तः । मध्वशनादि । अथ चतुष्टोमच्छन्दोमानां पृथग्विकारोऽन्वहं सहस्राणि ददाति । अश्वसहस्रमुत्तमेऽन्वहं शतमाना अत्र गावः । अथ ग्रहः—ऐन्द्रवायवाग्रः शुक्राग्र आग्रयणाग्र एव त्रिरावृत्तिर्भवत्यहा दशम ऐन्द्रवायवाग्र इत्यादि ।

अथ कापेयानामन्वह एकैकेन व्यत्यासेनाग्नो यूपः प्राकृत एव । चषालो यूपो भवति । व्रीह्युत्तरा वेदिः व्रीहीणां खल उक्ता (त्तरा)वेदिः । भारद्वाजो होता भवतीत्यापस्तम्बः । अस्मिन्क्रताविति शेषः । शेषं पूर्ववत् ॥

विश्वजिच्छिल्पश्चतुर्थः । तस्य कर्म—साद्यस्क्रेण विश्वजिच्छिल्पेन यक्ष्ये । सर्वस्यान्नाद्यस्य प्रस्वं(प्रसवं) गच्छेयमिति नामधेयाद्विश्वजिति विरोधेन निकायिनां धर्माः । सर्वं प्रथमवत् । ऋत्विग्वरणादयो नाहीनो विश्वजिच्छिल्पः साद्यस्क्रः पश्व(शव)श्च । तथैवोदित आदित्ये दीक्षणीयादिद्व्यहसाद्यस्क्रः सुत्या च च्छन्दोगवचात् । अथ वा त्र्यहसाद्यो(ध्यो) वा दीक्षाप्रभृतिप्रायणीयान्तः प्रथमाहः क्रयप्रभृत्युदवसायान्तं सवनीयपरिस्तरणान्तं द्वितीयं सौम्यमुत्तमे च विश्वजिद्धर्माः सर्वपृष्ठसर्वस्तोमादयः सर्ववेदसदक्षिणा विश्वजिच्छिल्प इति । शिल्पयुक्त इत्यर्थः । वालखिल्यवृषाकपिकुन्तादिभिरित्येके । तत उदवसानीयान्तं विधाय रोहिणीं वत्सामित्यादि । ततः पादावनेजनादिसाद्यस्क्रधर्मा भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्येनेनाभिचरन्यजेत ॥ १९ ॥

श्येनादिशब्दास्तेषु गुणविधिरुत कर्मनामधेयं वेति संशयः । अत्यन्तानिरूढत्वाद्गुणविधिर्ज्योतिष्टोमादिषु काम्यत्वाच्च नित्यमुत्पत्तिशिष्टमपि सोमं बाधते । यद्वा गुणविशिष्टकर्मविधानमप्रसिद्धार्थकल्पनातो वरं मत्वर्थलक्षणा सोमादिवत् । नच यथा वै श्येनो निपत्येत्यादिवाक्यशेषदर्शिताक्रियासामान्येन कर्मणि गौणत्वेन कर्मवचनत्वं युक्तम् । अत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वाद्गौणत्वस्य लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तिर्गौणीति वक्ष्यति । तद्वरं लक्षणैवाऽऽश्रिता । गौणत्वे चात्यन्तार्थान्तरपरत्वाच्छ्रुतिबाधः । लक्षणायां तु तद्वृत्त्यपि वर्तमानः श्येनशब्दो लोहितोष्णीषादिवदुपसर्जनार्थश्येनविधिपर एव करणीभूतेन तु यागेन करणीभूतस्यैकवाक्यता नान्तरेण मत्वर्थलक्षणां लभ्यत इत्येकवाक्यत्वार्थं लक्षणाश्रयणम् । तात्पर्यं तु श्रुत्यर्थ एवेति न श्रुतिबाधः । उच्यते—गुणविधौ तावत्स एव स्तोतव्यः । तस्य चाऽऽत्मनैवोपमानमनुपपन्नमिति तद्व्यपदेशात्मकवाक्यशेषानुपपत्तिः । विशिष्टविधिस्तु गौरवादेवायुक्तः । न च सोमादिवत्पदान्तरस्यानन्यगतित्वं यथा वै श्येन इति वाक्यशेषानुसाराद्गौणत्वेन नामत्वसंभवात् । अवश्यं हि वाक्यशेषस्येदमेव प्रयोजनम्—कथं नाम श्येनशब्दस्य यागनामधेयता विज्ञायतेति । तस्मान्नामधेयम् (जै० सू० १–४–९) ।

तस्य कर्म श्येनेन यक्ष्ये । शत्रुमरणार्थमिति संकल्पः । ऋत्विग्वरणकाले ब्रात्यपुत्राञ्छस्त्रशास्त्रकुशलाननूचानान्वा ऋत्विजो वृणीते । व्रति(वाता)नवनीतमाज्यप्रतिनिधिः । सर्वेषामङ्गानामाज्यकार्याणां वाताया दुग्धम् । अभिवाता व्याधिगता इति च्छन्दोगवचनात् द्रु(दृ)तौ क्षिप्तं भवति ॥ १९ ॥

रथौ हविर्धाने ॥ २० ॥

भवत इति शेषः ॥ २० ॥

तैल्वको बाधको वा स्फ्याग्रो यूपः ॥ २१ ॥

चषालस्थाने विद्यते ॥ २१ ॥

शावनभ्ये अधिषवणफलके भवतः ॥ २२ ॥

चोदनाद्भवतः ॥ २२ ॥

अग्नये रुद्रवते लोहितः पशुः ॥ २३ ॥

लोहितवर्णः पशुः ॥ २३ ॥

सादयत्युपांश्वन्तर्यामौ ॥ २४ ॥

हविर्धाने इति शेषः ॥ २४ ॥

शरमयं बर्हिः ॥ २५ ॥

भवतीति शेषः । यत्र यत्र बर्हिर्भवति तत्र तत्र औद्भवः प्रस्तर इत्यापस्तम्बः ॥२५॥

वैभीदक इध्मः ॥ २६ ॥

वैभीतक इध्मः सर्वत्र । बाणवन्तः परिधय इत्यापस्तम्बः ॥ २६ ॥

लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति ॥ २७ ॥

छन्दोगवचनात्प्रधानधर्मा हिरण्यमालावद्यजमानस्य लोहितोष्णीषादिनियमः । यागकाले निवीताः कण्ठालम्बितयज्ञोपवीता ऋत्विजः प्रचरेयुः ॥ २७ ॥

नवनवदक्षिणाः कर्णा बण्डाः कूटाः ॥ २८ ॥

खण्डा काणा इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ २८ ॥

तां दक्षिणाकाले कण्टकैर्वितुदेयुः ॥ २९ ॥

तां लोहितोष्णीषादिकाम् । वितुदेयुः पीडयेयुरुद्गाता लोहितोष्णीषादिभिर्वितुदेयुः समाख्यानात् । अत्राप्यापस्तम्बीये विशेषः—' इच्छन्हन्येतेति कण्वरथंतरपवमाने कुर्याद्बृहत्पृष्ठम् । जीयेतेत्येतद्विपरीतम् । परां परावतं गच्छेन्न प्रतितिष्ठेदिति पूर्ववत्प्लवं च ब्रह्मसाम कुर्यात् । प्रजापतेरेकात्रिकोऽग्निष्टोमः सर्वस्य पाप्मनो निर्दिश्य गच्छति । 'चतुर्विंशतिं गा दक्षिणा ददाति' (आप० श्रौ० २२ ४–२९) इति । यदीच्छन्हन्येतेति तथा रथंतरपवमाने माध्यंदिने बृहत्पृष्ठो भवत्येतद्वा विपरीतसाम्नोः सर्वज्यानि जीयेतेति श्येन आरब्धश्चेत्तदानीं विपरीतं बृहत्पवमाने रथंतरपृष्ठ इति सर्वज्यानि पक्षे परां परावतं गच्छेद्यत्र तत्रापि न प्रतितिष्ठेदिति श्येन आरब्धस्तदा पूर्ववत्समानविधि, रथंतरपवमाने (वा) बृहत्पृष्ठ इति तदा प्लवं ब्रह्मसाम कुर्यात् । इतरयोस्तु पक्षयोः प्लव आहवे वरमाणं सर्वज्यानिश्च । यत्र कुत्रचित्प्रतिष्ठानिवृत्तिश्च श्येनफलं शेषमुक्तं साद्यस्क्रो वा श्येन एकात्रिकस्ताः षट्साद्यस्क्रा इति शौचि(?) वक्षति(वक्ष्यति)

इति च्छन्दोगवचनात् । आपस्य साद्यस्क इति शबरस्वामिना व्याख्यातं जैमिनीयतृतीयाध्याये । तदा प्रथमसाद्यस्कवच्छे(च्छ्ये)नधर्माश्च वर्तन्ते । प्रजापतेरेकत्रिकोऽग्निष्टोमो भवति । तस्य कर्म—प्रजापतेरेकत्रिकेण यक्ष्ये । सर्वपापक्षयार्थमिति संकल्पः । शेषं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २९ ॥

त्रयो वाचस्तोमास्तेषां द्वावग्निष्टोमौ । सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तमः । तस्मिन्सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूꣳषि प्रयुज्येरन् ॥ ३० ॥

साग्निकोऽनग्निको वा भ्रूणहत्यापनोदकं सर्वपापापनोदकमेतत्कर्म तृतीयो वाचस्तोमा निकायिनः पूर्वावग्निष्टोमौ सरथंतरसामानौ । प्रथमस्य कर्म । वाचस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । तस्याग्निष्टोमवत्कल्पः । नाहीनो वाचस्तोमस्तत्र विशेषः—तस्मिन्निति । सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि प्रयुज्यन्ते । तत्रैव समाम्नातमेकया बहिष्पवमानं सहस्रेणाज्यान्ययुतं नियुतमर्बुदं न्यर्बुदं निखर्वकं समुद्रं सलिलमन्तामिति स्तोत्राणां संख्यामुक्त्वाऽऽह—'तस्मिन्सर्वा ऋच ' इति । ऋग्वेदविहिताः सर्वे (र्वाः) जप्याः । यत्र यजुषो यजुर्वेदविहिताश्चार्चश्चाकरणा जपोपस्थानानुमन्त्रणाः सर्वे (र्वाः) समुच्चयेन प्रयोक्तव्याः । केचित्—करणा विप्रयोगा यथाभागं व्यावर्तेथाम् । पूषा वां बिले विष्यतु । देवो वां विभजतु । अर्यमा वां विभजतु इत्येवमादीनामपि चतुर्भिरभ्रिमादत्ते । अष्टाभिः संभरति, इत्येवमादीनां समुच्चयः । साम्न्येकया प्रथमया बहिष्पवमानं दशभिर्द्वितीयया अन्तेन तृतीयया सहस्रेण चतुर्थ्येत्येवं समाम्नातश्छन्दोगः, । तत्र चत्वारो वाचस्तोमा एवं शंसत्वे सति अनेकाध्वर्यून्वृणीते । तथैव गोमृगाणां तथैवोद्गातृगणाननन्तत्वाद्वसामयजुषामनन्तवेदाध्यायिन ऋत्विजो भवन्ति । तथा कात्यायनेन भगवतोक्तम्—' छन्दोगोऽथ यावद्भिरुद्गातृगणैः ' इति । इहानन्तवेदाध्यायिनोऽभावादस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकार इति ।

केचिदाहुः—ऋष्यधिकारत्वादस्मिन्कालेऽस्मदादीनां नाधिकारः । मनुष्या विद्यमाना इत्यस्मिन्काले नाप्यधिकारोऽस्ति, । तस्मात्सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्त इत्यर्थवादे सहस्रप्रयोगः । अनेका ऋच आवपेच्छंशेदावापस्थाने (षु) स्तोमातिशंसनवद्यजुषस्तथा जपोपस्थानादयस्त्वथ सामानि पवमानेष्वावापो विद्द (वा)-चस्तोमवद्ये (दे)वं सर्वमग्निष्टोमवत् कार्यम् । द्वितीये सामनि विशेषः—तृतीयस्य वाचस्तोमेन सर्वस्तोमेन यक्ष्ये । सर्वभूतानामाधिपत्यार्थमिति । एवं ज्योतिष्टोमातिरात्रवदिति गुणविधिपरत्वान्न सर्वस्तोमविकारः । उक्ता वाचस्तोमधर्माः । चतुर्थः सामवेदोक्तस्याप्येवं प्रयोग इति भाष्यकृत् ॥ ३० ॥

व्रात्यानां प्रवासो व्रात्यस्तोमाः ॥ ३१ ॥

व्याख्यास्याम इति शेषः । व्रात्यः संस्कारहीनः । प्रवासोऽन्यत्र द्वीपान्तरनिवासः । अन्यत्र वासः प्रवास इति भाष्यकृत् ॥ ३१ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमो रथंतरसामान उक्थ्या द्विषतीः षोडशीः सर्वेषाम् ॥ ३२ ॥

उक्थ्या रथंतरसामानु (नो) द्वितीयो वाऽग्निष्टोमो वाक्या (व्रात्या)नां प्रवासेभ्यः पुनरागमने व्रात्यस्तोमैर्यजेतेत्यर्थः । षट्षोडश्य इति व्रात्यस्तोमविशेषः । त्रीणि पवमानानि त्रीण्यच्छावाकसामान्याज्यपृष्ठचोक्तगतानि । त्रिषट्षोडश्यध्वर्युस्तोमो ज्येष्ठानां व्रात्यानां वयसा ज्येष्ठानां वा पुण्यकर्मभिर्वा व्रात्यस्तोमः कुर्यादिति स्मृत्यन्तरात् । तत्र पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तृ (स्त्रि) णवत्र्य (स्त्र) यस्त्रिंशः स्तोमो भवति । चतुःषोडशी सर्वेषां व्रात्यानां मीने रवौ वा यजन्ते, इति वचनम् । एते हीयन्ते, एते हीयन्ते यूयं व्रात्याः प्रवसन्ति नाहि ब्रह्मचर्यं चरन्ति नाहि कृषिवाणिज्यं गि(च) रन्ति । अदीक्षितवाचं वदन्ति इति च षोडशो वा एतेषां स्तोमः प्पामानं निहन्तुमर्हति । य एते चत्वारः षोडशा भवन्ति, तेन पाप्मनो निर्मुच्यत इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । (अ) हीना वा, इत्यादिना य उक्तास्ते चतुःषोडशिनमुपेयुः । वाक्या-(व्रात्या) उपनयनादिसंस्कारहीना अप्यन्यस्य पूर्वं समानगोत्रोद्भवां भार्यात्वेन परिगृहीतवन्तस्तेषामपि अवकीर्णिवद्द(द)पातिका एवोपेयुः पृथक्पृथगाह्वि यज्ञोपकरणादीनि पात्रादीनि च कृत्वा प्रथमयज्ञेनेष्ट्वा व्रात्यस्तोमैर्यजेरान्निति द्राह्यायणमतिः । दाविद्युतामिति व्रात्याय प्रतिपदं कुर्यादिति ज्योतिष्टोमे विहितं, तस्माज्ज्योतिषेष्ट्वा व्रात्यस्तोमैर्यजेरान्निति निदानकारमतिः । व्रात्या बहवः सह त्रयस्त्रिंशदिति केचिदनियतपारिमाणा इति । बहुयजमाना अहीनभूतद्वादशाहवत्प्रयोगः— न शिशिरे दीक्षन्त इत्यादि सर्वं ज्योतिष्टोमवत् ॥ ३२ ॥

उष्णीषं प्रतोदो ज्याह्रोडो रथो विपथः फलकास्तीर्णोऽश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ कृष्णं वासः कृष्णवलक्षे अजिने राजतो निष्कः ॥ ३३ ॥

उष्णीषं च प्रतोदश्चेत्यादयोऽप्याहाऽऽपस्तम्बः । उष्णीषं शिरसो वेष्टनवस्त्रम् । प्रतोदो ज्याह्रोडः कशा । रथः प्रसिद्धः । फलकास्तीर्णः फलकाभिरेवाऽऽस्तीर्णो न कलशाभिः । केचिदधिकफलकाभिरिति । अश्वोऽश्वतरश्च युग्यौ रथान्तरवाहौ । कृष्णं वासः । कृष्णदशमित्यर्थः । कृष्णवलक्षे अजिने आविके द्वे चर्मणी एकमेव द्वाभ्यामाविभ्यां क्रीतं भवति । तयोश्चर्मणोः पार्श्वे संहिते कृष्णवलक्षे अजिने भवतः । कृष्ण-

श्वेते इत्यर्थः । राजतो निष्को रजतेन सहितो निष्को योजितो व्रात्यानामलंकरणार्थ आभरणविशेष इत्यर्थः ३३ ॥

तद्गृहपतेः ॥ ३४ ॥

गृहपतिर्यजमानः । एतत्सर्वं गृहपतेराहरेत् । एतानि द्रव्याणि गृहपतेः संभार्याणि त्रयस्त्रिंशद्वाच(तं गाश्च)गृहपतेराहरेदिति च्छन्दोगेन स्पष्टमुक्तम् ॥ ३४ ॥

बलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषाम् ॥ ३५ ॥

इतरेषां यजमानानां वक्ष्यन्ति बलूकान्तानि दामतूषाणीतरेषामिति भावः ॥ ३५ ॥

द्वे (द्वे) दामनी द्वे (द्वे) उपानहौ ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

द्विषꣳहितान्यजिनानि ॥ ३७ ॥

संहितं संधिः ॥ ३७ ॥

त्रयस्त्रिꣳशता त्रयस्त्रिꣳशता गृहपतिमुपसमायन्ति ॥ ३८ ॥

गवां त्रयस्त्रिंशच्चैवमेकैकस्य यजमानस्य, एषा व्याख्या । बलूकान्तानि दामतूषाणि वासांसीत्यर्थः । केचिद्बलूकान्तानीति आविकानि लोहिप्रि(तप्रा) याणि वसनानि स्युः । रत्नकम्बलामिव वासांसीत्यर्थः । द्वे द्वे दामनी द्वे द्वे एकैकस्य देशे स्यातामेकं वस्त्रमुभयत्र दशायुक्तं भवतीत्यर्थः । एकैकस्य यजमानस्य द्वे द्वे उपानहावेकैकस्य द्विषंहितान्यजिनानि त्रीणि पूर्वाभ्यामजिनाभ्यां व्याख्यातान्याविके द्वे चर्मणी । एकमेकं द्वाभ्यामाविभ्यामिति । व्याख्याता गवां त्रयस्त्रिंशच्चैकैकस्य बलूकप्रभृत्येतदन्तानि, इतरेषां यजमान(नानाम्) । (?) हनं नवेत्युपोषणं पृथक् सर्वस्यैव । दहनम् । यदि जीवेत्तदोदवसानीयान्तं करोति ॥ ३८ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ ३९ ॥

गतः ॥ ३९ ॥

अपि वा षट्षष्टिर्गावो दक्षिणा भवन्ति ॥ ४० ॥

अथ वा षट्षष्टिर्गा दद्यादित्यापस्तम्बसूत्रम् ॥ ४० ॥

अथो खल्वाहुर्यदेवैषाꣳसंपादितꣳस्यात्तद्द्युस्तद्धि व्रात्यधनमिति विज्ञायते ॥ ४१ ॥

अथ व्रात्येभ्यो यानि निचाय्युरुष्णीषप्रतोदादिबलूकान्तानि च ये व्रात्याचार्याया-व्रताः स्युस्तेभ्यो ब्रह्मबन्धवे परमागधाय वेति च्छन्दोगवचनात् । एवमुदवसानीयान्तम् ॥ ४१ ॥

षट्षोडशी निन्दितानाम् । द्विषोडशी कनिष्ठानाम् । ऊर्ध्वस्तोमो ज्येष्ठानाम् । चतुष्षोडशी सर्वेषाम् ॥ ४२ ॥

वाचः स्तोमेन यजेत । न च वसन्ते व्रात्यस्तोमः । व्रात्यस्तोमेन चतुःषोडशिना यक्ष्यामह इति संकल्पः । अकाम्यार्थः प्रायश्चित्तार्थस्तस्मान्न फलनिर्देशः । नाहीनो व्रात्यस्तोमश्चतुःषोडशी सर्वेषां गृहपतीनां दक्षिणतो दण्डस्थानीया । तदुक्तं भाष्यकारेण कपर्दिना—इतरेषां प्राकृत एव दण्ड उष्णीषं प्रतोदो यूपः । यथा प्रतोद उष्णीषेण सह पशुनियोजनार्थो भवति । उष्णीषो रशनास्थानीयः । पशोरुपकरणेऽसमर्थत्वात्प्रतोदस्य काष्ठान्तरं समर्थं (तेन) सह मिनोति । अथवा प्रतोदाकृतिर्यूप उष्णीषेण सह सर्वेषां यजमानानां कुर्युर्द्वादशाहवत् दक्षिणाकाल एवं कुर्वन्ति । एते भवा(भावा)-स्त्रयस्त्रिंशदृत्विग्भ्यो दद्युरिति च्छन्दोगवचनम् ।

षट्षोडशीयेनाशंसा निन्दिता वाक्या(व्रात्या) उपेयुः । पूर्ववद्व्रात्यस्तोमेन षट्षोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । स्तोत्रे वा शेषः । द्विषोडशी कनिष्ठा प्रथमवद्यु(दु)पेयुः । पूर्ववद्व्रात्यस्तोमेन द्विषोडशिना यक्ष्ये । शेषं पूर्ववत् । ऊर्ध्वस्तोमश्चतुर्थो ज्येष्ठव्रात्या उपेयुः । अथैष शमनीयानां मेध्यानां स्तोमा ये ज्येष्ठा इति च्छन्दोगब्राह्मणम् । प्रजननात्ते शमनीया इति च्छन्दोगसूत्रकारवचनात् । प्रजननसामर्थ्याज्ज्येष्ठव्रात्या, व्रात्यस्तोमेनोर्ध्वस्तोमेन यक्ष्यामह इति । शेषं पूर्ववद्विधाय स्मृतिचोदितप्रायश्चित्तानि कृत्वा त्रैविद्यवृत्तिं समवतिष्ठेयुः । ऊर्ध्वमन्यैः सह भोजनादयः । तत इतरेषां याजयेच्चैतान् । वाजपेयादिभिरुपनयनं कृत्वेति च्छन्दोगवचनात् । अथ नाकसदः पञ्च निकायिनस्तेषां प्रथम आतिथ्यानामत्यनिरुक्तमितरेऽग्निष्टोमा द्वितीया नाकसदो मरुतां चतुर्थो नाकसत्त्रयस्त्रिंशत्सामवेदविशेष आगमयितव्यः, न च्छन्दोगे विद्यते तस्मात्साम वेदान्तरं दृष्ट्वा पदार्थविज्ञानं कर्तव्यमिति भाष्यकारेणोक्तम् ॥ ४२ ॥

आदित्यानां प्रयतिरुक्थ्यो नाकसदां प्रथमः ॥ ४३ ॥ व्यावृत्तिं पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति ॥ ४४ ॥ अग्निष्टोमा इतरे आङ्गिरसां द्वितीयः । साध्यानां तृतीयः । मरुतां चतुर्थेनौजो वीर्यमाप्नोति । त्रयस्त्रिंश्शः पञ्चम इत्येके । प्राजापत्यः पञ्चमः । प्रजाकामोऽभिभवा भ्रातृव्यमाभिभवति(ते) । विनुत्त्या भ्रातृव्यं विनुदते ॥(ख० ५) ॥ ४५ ॥

आदित्यानां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । द्वितीयस्याङ्गिरसां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, स्वर्गार्थं पापक्षयार्थमिति वा । निकायिनां तृतीयस्य साध्यानां

नाकसदा (प्रयतिना) यक्ष्ये । पूर्ववत्फलम् । चतुर्थस्य मरुतां नाकसदा प्रयतिना यक्ष्ये, तेजस्वी भूयासं वीर्यार्थमिति वा । पञ्चमस्य नाकसदा त्रयस्त्रिंशेन प्रयतिना यक्ष्ये । प्राजापत्येन वेति स्वर्गार्थमिति । अथाभिभूरभिभुवा यक्ष्ये भ्रातृव्यमाभिभवानीति । सर्वमग्निष्टोमवत् । अथ विनुदत विनुदुक्थ्या यक्ष्ये, भ्रातृव्यविनोदनार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

चिंतिस्तोमः प्रजननकामः ॥ ४६ ॥

चितिस्तोमेन यक्ष्ये प्रजननार्थमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४६ ॥

गायत्रेणोक्थ्येन रथंतरसाम्ना ब्राह्मणः पुरोधाकामो यजेत् । द्वौ गायत्रौ पूर्वौ ब्राह्मणस्य॥४७॥

गायत्रेण रथंतरसाम्नाऽग्निष्टोमेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यापस्तम्बः । अस्मिन्कर्मणि ब्राह्मणस्यैवाधिकारः । गायत्रावग्निष्टोमौ प्रथमयज्ञावित्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ ४७ ॥

उत्तरः क्षत्रियस्य ॥ ४८ ॥

पूर्ववद्व्याख्यानम् ॥ ४८ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्य पूर्वेण क्षत्रियस्योत्तरेणोग्रमव्यथं न तु बहुपशू भवतः ॥ ४९ ॥

बृहस्पतिसवनं तस्य कर्म–त्रिकद्रुकेणाग्निष्टोमेनोभयोः संकल्पः । ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसं फलम् । क्षत्रियस्य राष्ट्रं जनपदमुग्रमायुधीयपुरुषप्राप्त्यर्थी मविचल्यु(अविचाल्यो)भवति । राष्ट्रनिवासिनोऽपि चाल्पास्तथाऽऽयुधीयजनाश्च तथैव फलनिर्देशः । न तु बहुपशू इव भवत इति निन्दार्थवादः ।ब्राह्मणक्षत्रिययोर्यजमानयोः कर्तव्यौ प्रथमयज्ञाविति ॥ ४९ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ॥ ५० ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेनापूतो यजेत ब्रह्महत्यादिदोषदुष्टः सर्वपापक्षयार्थमिति । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५० ॥

आग्नेय्यः पुरोरुचः । आग्नेयी सुब्रह्मण्या ॥ ५१ ॥

दशाक्रय एव । केचिद्विकारेण अꣳशुरꣳशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामग्नय एकधनविद आ तुभ्यमाग्निः प्यायतामा त्वमन्नेनाऽऽप्यायस्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

आग्नेयीषु स्तुवतेऽजां हिरण्यं च दक्षिणा ॥५२॥

अग्निरजयोः साम्यत्वात्प्रतिनिधित्वाच्च ॥ ५२ ॥

एतमेव चतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतः स्त्रीहतः कामहतश्चरणहतो वा यजेत ॥ ५३ ॥

---

१ क. ख. चित्तिस्तो° ।

एतमेव चतुःष्टोमामिति । एतमेवाग्निषु तं चतुःष्टोमं कृत्वा श्रोत्रियोऽक्षहतो ब्राह्मणो द्यूतकारः । कितव इत्यर्थः । स एतेन चतुःष्टोमेनाग्निष्टुता यजेत । सर्वं पूर्ववत् । एतेन चतुःष्टोमेन स्त्रीहतो यजेत स्त्रीषु परिक्रि(रकी)यासु सक्तः । सर्वं पूर्ववत् । कामहतोऽप्येतेन चतुःष्टोमेन यजेत । स्पष्टमन्यत् ॥ ५३ ॥

अश्वः श्यावो दक्षिणा ॥ ५४ ॥

गतः ॥ ५४ ॥

स ब्रह्मणे देयः ॥ ५५ ॥

सोऽश्वः ॥ ५५ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५६ ॥

अध्वर्य्वादिभ्यो दक्षिणा अग्निष्टोमवदिति भावः ॥ ५६ ॥

एतस्यैव वायव्यासु पञ्चदशमग्निष्टोमसाम कृत्वाऽऽमयाविनं याजयेत् । अन्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकामं वा॥५७॥

याजयेदित्यन्वयः सर्वत्र । एतस्यैव वायव्यास्विति कर्मान्तरोपदेशः । अग्निषुघ(ष्टुद्ध)र्मात्मकस्तेन मेधावी यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये, चिररोगमुक्त्यर्थं सर्वं पूर्ववत् । अन्नाद्यकामोऽप्येतेन यजेत । अग्निष्टुता यक्ष्ये अन्नाद्यमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजामवाप्नवानीति । पशुकामः पशूनवाप्नवानीति विशेषः ॥ ५७ ॥

(एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामम् ।) एतस्यैव शक्करीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामम् । एतमेव चतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामः । (अप्रवर्ग्या भवन्तीत्येके ।) त्रिवृताऽग्निष्टुता ब्रह्मवर्चसकामः । पञ्चदशेनाग्निष्टुता वीर्यकामः ॥ ५८ ॥

एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । तस्य कर्म पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति । प्रजाकामः प्रजामवाप्नवानीति भरद्वाजापस्तम्बौ । फलनिर्देशः सर्वत्र द्रष्टव्यः । एतयैव चतुःष्टोमं कृत्वा ग्रामकामो ग्राममवाप्नवानीति फलनिर्देशः । एतेष्वप्रवर्ग्या इति केचित् । त्रिवृताऽग्निष्टुताऽन्नाद्यकामः । पञ्चदशेनाग्निष्टुता वीर्यकामः (आप० श्रौ० २२-६-१३) इत्यापस्तम्बः ॥ ५८ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन यज्ञविभ्रष्टो यजेत । यस्मिन्वा यज्ञक्रतौ विभ्रंशेत् ॥ ५९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुता यज्ञविभ्रष्टो यजेत । नैमित्तिकमेतत् । यस्मिन्कर्माणि विभ्रंशिते पुनः पुनः क्रिया । अथवा यस्मिन्क्रतौ विभ्रंशितस्तं क्रतुं पुनः कुर्यात् । अग्निष्टोमवत्कुर्यादिति भाष्यकृत् । तन्न समञ्जसम् । सूत्रार्थस्तु—यज्ञविभ्रष्टः प्रमादादालस्याद्वा चेत्पुनः संकल्पादारभ्य सर्वं कुर्यात् । छन्दोगसूत्रेऽप्येवम् ॥ ५९ ॥

त्रिवृदवाद्यं वदतः ॥ ६० ॥

अवाद्यं पैशून्यादि राजगामि । त्रिवृदग्निष्टुत् ॥ ६० ॥

पञ्चदशोऽनिहत्यस्य निघ्नतः ॥ ६१ ॥

अनिहत्यस्य शास्त्रे योऽनिहनत्सहस्रेण यातयादित्येवमादिविशिष्टस्य पञ्चदशोऽग्निष्टुत् ॥ ६१ ॥

सप्तदशोऽनाशा(श्या)न्नस्य भोजने प्राश्यैकविंशो जनं यतो गान्धारकलिङ्गमागधान्पारस्करान्सौवीरान्वा ॥ ६२ ॥

सप्तदशेन ब्रह्महादेरन्नस्य भक्षितेन यजेत प्रायश्चित्तम् । एकाविंशमानं यतो गान्धारादिदेशान् गत्वैकविंशेनाग्निष्टुता यजेत । एतेन पापदेशगमनानिषेधः प्रतीयते ॥ ६२ ॥

त्रिणवेनौजस्कामः ॥ ६३ ॥

यजेतेति शेषः । ओजो बलमिन्द्रियं वीर्यमिति मन्त्रवर्णाच्च । ओजस्कामस्त्रिणवेनाग्निष्टुता, नियमोऽत्र द्रष्टव्यः ॥ ६३ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः । सप्तदशेन प्रजाकामः । एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः । (त्रयस्त्रिंशेन स्वर्गकामः) ॥ ६४ ॥

गतः । त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टुत्स्वर्गकामस्य ॥ ६४ ॥

अपिवा ज्योतिष्टोम एव । आग्निष्टोमे सर्वान्कामान्कामयेत् ॥ (ख० ६) ॥ ६५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथवा यदग्निष्टुत्फलमाम्नातं नैमित्तिकं तत्सर्वं प्रकृते ज्योतिष्टोम एव विकारे कामयेत । तत्र ' प्रजननं ज्योतिः ' (तै० सं० ७–१–१) इत्यधिकृत्य यदेतत्फलमाम्नातं ' यं कामयते तमेतेनाभ्यश्नुते ' इति ज्योतिःप्रकृतिविकारोऽग्निष्टुतां सर्वेषां प्रवर्ग्ये विकल्पः । सर्वेषामग्निष्टुता यक्ष्ये सर्वान्कामानवाप्नवानीति फलनिर्देशः । गत-

मन्यत् ॥ १९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

त्रिवृताऽग्निष्टोमेनानिरुक्तेनान्नाद्यकामो यजेत ॥ १ ॥

चत्वारस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा रथंतरसामानः । तेषां प्रथमेनानिरुक्तेन ग्रामकामो यजेत, (आप० श्रौ० २२–७–१।२) इत्यापस्तम्बः । निकायिनस्त्रिवृत्स्तोमा अग्निष्टोमसंस्था रथंतरसामानः । त्रिवृता यक्ष्ये ग्रामसिद्ध्यर्थमग्निष्टुदुपहवेन यक्ष्ये, (यक्ष्यामहे) इत्यादि शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

अनिरुक्तं प्रातःसवनमित्येके ॥ २ ॥

एक इति शाखान्तरोक्तं सर्वमग्निष्टोमवदित्यर्थः ॥ २ ॥

अश्वः श्वेतो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः ॥ ३ ॥

व्याख्यातमेतत्साद्यस्क्रे । इतरेषां किंचिद्दानमुक्तम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसवो द्वितीयः ॥ ४ ॥

द्वितीयो द्वितीययज्ञः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः पुरोधाकामो वा यजेत।
यं वा स्थापत्यायाभिषिञ्चेयुः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणस्य यज्ञो न राजन्यवैश्ययोः । त्रिवृता बृहस्पतिसवेन यक्ष्ये, बृहस्पतिमवाप्नवानि, पुरोधार्थमिति वा संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ५ ॥

परिस्रजी होता भवति ॥ ६ ॥

परिसृग्भवतीति वचनाद्धोतृवरणकाले परिस्रजी होता भवति ॥ ६ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः ॥ ७ ॥

अरुणो वर्णतः । अक्षिणी यः पुनः पुनरुन्मीलति स मिर्मिरः त्रिशुक्रः कर्मभिः श्रेष्ठः । मातृतः पितृतश्च स्वयमभिजनविद्यावृत्तैर्वा । एवंभूतं होतारं वृणीत इत्यर्थः॥७॥

बृहस्पते जुषस्व न इति बार्हस्पत्यमतिग्राह्यं गृह्णाति ॥ ८ ॥

अतिग्राह्यकाले प्राकृतौ द्वौ गृहीत्वा बार्हस्पत्यमतिग्राह्यं गृह्णात्याग्नेयैन्द्रसौर्याणामन्यतमस्य विकारः । आपिवा समुच्चय एव न विकारः । अन्ते निवेशः प्राकृतान्गृहीत्वा स्थानापन्नत्वात्सौर्यविकारः । बृहस्पते जुषस्व न इत्यृचमुक्त्वोपयामगृहीतोऽसि बृह-

स्पतये भ्राजस्वते। सौर्यपक्षे तथैव—एष ते योनिरिति ॥ ८ ॥

बार्हस्पत्यः पशुरुपालम्भ्यः ॥ ९ ॥

'आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य बार्हस्पत्यमुपाकरोति' इति वचनाच्च। प्रजापतये त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि। प्रजानन्त इत्यादि(षु) द्विवचनेनोहः। सर्वमेकादशिनीवदेक एव यूपः। केचित्पृथगिच्छन्ति। तदोपशयपात्नीवतौ। एकयूपपक्षे द्वे रशने इत्यादयः स्वरुद्वित्वं सर्वेदात्वेन। चोदनाभावाद्गुणगणधर्मा न प्रवर्तन्त इति केचित् ॥ ९ ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नाराशꣳसेष्वेकादश दक्षिणा व्यादिशति ॥ १० ॥

प्रातःसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश दक्षिणा गावस्तुथो वो विश्ववेदा विभजत्विति विभज्य दानम्। दाक्षिणादिहोमो नयनादि च व्यादिशति ॥ १० ॥

आज्येन माध्यंदिने सवनेऽग्निमन्वारब्धं कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति। यथाऽग्निचित्यायाꣳ शुक्रामन्थिनोर्वा सꣳस्रावेण ॥ ११ ॥

माध्यंदिने प्रातःसवनवद्दानमात्रं दक्षिणाहोमं कृत्वा प्रातःसवने दक्षिणा दत्ता इह न दीयमानास्तृतीयसवने दातव्याश्चास्मिन्काले तीर्थेन नेयाः ॥ ११ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने सवने ता उभयीरुपाकरोति। द्वादश तृतीयसवने ॥ १२ ॥ ता वशाया-मुपाकरोति ॥ १३ ॥

अश्वद्वादश माध्यंदिने ददात्येकोऽश्वोऽन्या गावस्ता उभयीरुपाकरोतीति या माध्यंदिन आग्नेयीस्तृतीयसवनार्था[स्तासां]सर्वासामुभयोः पृथक्करणमित्यर्थः। माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषेक आज्येन। कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानमभिषिञ्चति। शुक्रामन्थिनोर्वा। संस्रावेण 'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य। धत्तं रयिꣳ स्तुवते किरथे चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः', इति सूत्रान्तरोक्तमन्त्रेणातिग्राह्यकाले बृहस्पते भ्राजस्विन्भ्राजस्वी त्वामित्यादि सुवच्छदसीत्यनुमन्त्रणम्। सौर्यपक्षे तृतीयसवने सन्नेषु नाराशंसेष्वेकादश गावः प्रदीयन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥

अपिवाऽष्टौ प्रातःसवन एकादश माध्यंदिने सवने द्वादश तृतीयसवने। अश्वं तृतीयशोऽनुसवनं दद्यादित्येकेषाम्। सर्वा माध्यंदिने सवन इत्येके ॥ १४ ॥

अपि वेति विकल्पः ॥ १४ ॥

मनसेतरयोः सवनयोर्न वा मनसा च न ॥ १५ ॥

अयं कल्पः शाखान्तरस्थोऽपि वेत्यापस्तम्बीये दर्शनाच्च ॥ १५ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमस्येषुं विकृ(ष्टु)तिं कृत्वाऽभिचरन्यजेत ॥ १६ ॥

शेषं सर्वमग्निष्टोमवदिति न्यायाच्च । इषुस्तृतायोऽभिचारार्थः । इषुणा तृ(त्रि) वृता यक्ष्ये परमरणार्थम् । श्येनवत् ॥ १६ ॥

तत्र विशेषः—

समानमितरच्छ्येनेन ॥ १७ ॥

व्यक्तम् ॥ १७ ॥

त्रिवृतोऽग्निष्टोमः ॥ १८ ॥

'अश्वः श्यावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः' (आप० श्रौ० २२–७–१९) इत्यादि पूर्ववत् ॥ १८ ॥

शुनस्कर्णस्तोमः । सर्वस्वारः ॥ १९ ॥

चतुर्थः सर्वस्वार इत्यापस्तम्बः । सर्वस्वार उत्तरे वयस्यधिकारः । साद्यस्कादीनि कर्माणि कृत्वा जातपुत्रवानस्मिन्कर्मण्यधिक्रियते । त्रिवृताऽग्निष्टोमेन शुनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्य इत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

मरणकामो यजेत यः कामयेतानामयतां स्वर्गं लोकमियामिति विज्ञायते ॥ २० ॥

त्रिवृता शुनस्कर्णस्तोमेन सर्वस्वारेण यक्ष्ये । स्वर्गलोकमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् । दीक्षाप्रभृति यजमानस्याऽऽर्भवकाले मरणं यथा संभविष्यति तथा यत्नः कर्तव्यः । छन्दोगवचनात् । सर्वभक्षान्प्राणभक्षान्भक्षयाति । न व्रतादीनि । अनशनमेव मासापवर्गदीक्षाः । आरब्धे यान्भक्षान् गर्तेऽवनयेत् । सूक्तवाक आयुरादिलोपो मरणकामार्थत्वाच्च ॥ २० ॥

याम्यः पशुः शुकहरित उपालम्भ्यः ॥ २१ ॥

पशुकाल आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकृत्य यमदेवत्यं पशुं शुकवर्णमालभते । यमाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमो भवति ॥ २१ ॥

कृतान्नं दक्षिणा ॥ २२ ॥

गतः ॥ २२ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीमहतेन वाससा पत्तोदशेन प्रावृत्य दक्षिणाशिराः संविशति

ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति ॥ (ख० ७) ॥ यज्ञ-संस्थामनु संतिष्ठते ॥ २३ ॥

आर्भवे स्तूयमाने (पवमाने) स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाजिनमास्तीर्य दक्षिणाशिराः पत्तोदशेनाहतेन वाससा संवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयतमेतं यज्ञमिति प्रैषमुक्त्वा तत्रैव संतिष्ठते परिसमाप्यते ॥ २३ ॥

पृथगरणीष्वग्नीन्समारोह्योत्तरनारायणेनाऽऽदित्य-मुपस्थायारण्यमभिप्रैति। यदि ग्रामे विवसेत्पृथ-गरणीष्वग्नीन्समारोह्योत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुप-स्थाय गृहेषु प्रत्यवस्येत्। यद्यनभिप्राप्नुयात्तान्य-ज्ञक्रतूनाह। तेन भूरुक्थ्यो रथंतरसामा। भूति-कामो यजेत। धेनुर्दक्षिणा ॥ २४ ॥

गतार्थः। भूतिकामो भूरुक्थ्येन यक्ष्ये भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः। सर्वमुक्थ्य-वत् ॥ २४ ॥

अक्षय्यꣳ ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ॥ २५ ॥

अक्षय्यं ह वा इति। चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि तत्प्रयुक्तानि वैश्वदेवादीनि, तैरिष्टवाञ्चातुर्मास्ययाजी 'करणे यजः' (पा० सू० ३–२ ८९) इति भूतकाले यजतेर्णिनिः। तस्य चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं यागजनितफलसाधनधर्मापरपर्यायमपूर्वमक्षय्यं क्षेतुमशक्यं न कदाचिदपि भोगेन क्षपयितुं शक्यते। 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (पा० सू० ६–१–८१) इति। क्षि क्षये (भ्वा० धा० २३६) इत्यस्मान्निपातितः। व्याख्यातमन्यत् ॥

शिशिरे द्वादश दीक्षाः कृत्वा द्वादशोपसदश्च कृत्वा फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां सुत्या यथा भवति तथोपक्रमः। अथ वा चैत्र्यां वा यथा स्याद्वैश्वदेवस्याहनि वैश्वदेवशुनासीरीये स्याताम्। प्रतिपदीत्यर्थः। उत्तरं च वारुणप्राघासिकं वारुणप्राघासिकयोरुत्तरपर्वणि प्रतिपद्युत्तरसाकमेधीयानामातिरात्रं पञ्चदश्यां द्वादशीं (श) दीक्षाद्यविरोधेनोपक्रमश्छन्दोगवचनात्। फाल्गुन्यां पौर्णमास्यामिति पक्षमाश्रित्य प्रयोगः—शिशिरे षष्ठ्यां प्रातरग्निहोत्रꣳ हुत्वा चातुर्मास्यैर्यक्ष्ये अक्षय्यं मे सुकृतं स्यादिति संकल्पः। नित्यमिदं कर्मेति भगवता मनुनोक्तम्। सोमचातुर्मास्यैर्यक्ष्ये इति संकल्पं कृत्वा त्रिवृता यक्ष्ये, विद्युदसि० सोमप्रवाकादि सर्वमग्निचयनवदिति भाष्यकृत्। यज्ञदत्तशर्मणश्चातुर्मास्यानि भविष्यन्ति तत्रभवता इत्यादिना। चातुर्मास्यानीति सूत्रवचनमतिरात्रप्रभृतयश्चाहर्गणा अन्यत्र चातुर्मास्यानि राजसूयाभ्याम्, इति च्छन्दोगवचनात्तस्मिन्नेवाहनि

दीक्षा द्वादशाहवदत्रापि अन्वारम्भणीलोपं केचिदिच्छन्ति । द्वादशोपसदश्च कृत्वा द्वादशाहवद्यूपच्छेदनकाले न यूपच्छेदनम् । उत्तरवेदिकाले नोपवपति चात्वालस्य लोपः । वेदिमानं कृत्वा चतुःशिखण्डेत्यवोक्ष्योत्करं कृत्वा वित्तायनीत्यादि सर्वं लुप्यते प्रच्छादनान्तं शिष्टं सर्वमहीनभूतद्वादशाहवत् । पयस्यार्थं वत्सानपाकृत्य पश्चाद्वैश्वदेव्स्याऽऽमिक्षाया अपाकरणमग्नीषोमीयस्येध्मसंनहनकाले आतिथ्यायां प्रयुक्तान्परिधीन्प्रयुनक्ति (परिदध्यात्) पशुनियोजनसमर्थं संनह्यति । आतिथ्ये काले अग्नीषोमयिस्याऽऽज्याभिमन्त्रणान्तं कृत्वाऽभ्यादानादि लुप्यते। यवमतीभिः प्रोक्षणं पृथिव्यै त्वेति परिधेः सर्वा अपः परिसंयोज्यमानायानुब्रूहीति संप्रैषः। येन केनचिच्छकलेनानक्ति । न चषालः, नियोजनकाले परिधौ नियोजनम् । दक्षिणे परिधौ, वपया प्रचर्य पुरोडाशमनु वैश्वानरपार्जन्यहविषी निर्वपति, इति आश्वलायनोक्तं पयसो विशसनं कृत्वा वैश्वदेव्या आमिक्षाया दोहनं पूर्ववदुक्तम् (ततो) वत्सापाकरणं कृत्वा (त) मेवं परिस्तरणान्तम् ॥ २५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके ॥ २६ ॥

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि (त्रिवृद) ग्निष्टोमो वैश्वदेवस्य लोके वैश्वदेवस्य स्थाने सवनीयानां निर्वापः काले सवनीयार्थानि सर्वाणि वैश्वदेवानि सर्वाणि च पात्राणि प्रयुनक्ति । (अपरतः) सवनीयकपालानि भर्जनार्थमेकं बृहत्कपालं च वैश्वदेवकपालानि चरुस्थाल्यौ स्फ्यश्च द्वंद्वं (परतः) पात्रीद्वयमवशिष्टानि तन्त्रेण सवनीयवत्प्रातर्दोहपात्रं वाजिनपात्रं चेत्यादीनि । तन्त्रेण वानस्पत्याऽसीत्यादि वेषाय वां सवनीयान्निरुप्य वैश्वदेवहवींष्यनुनिर्वपति निरुप्तान्व्रीहीनिति शूर्पे निर्वापो भारत्यर्थैः सहेत्यर्थः । उभयार्थं निरुप्य प्रोक्षणादयः । अवहननकाले सवनीयानवहत्य व्रीहीनष्टधा कृत्वा सप्त भागान्संसृज्य यथाभागं व्यावर्तध्वमिति लाजार्थान्विभजत्युभयोर्यथादैवतानिर्देशः । कनिष्ठा लाजार्था भवेयुः । भूयिष्ठा वैश्वदेवार्था तानवहत्य पर्यायेण त्रिष्फलीकरणं वैश्वदेवसवनीयार्थानां निधानं तन्त्रेण सवनीयानां पेष्यान्विभज्य वैश्वदेवान्पेष्यान्विभजति सवनीयानामैन्द्रमपि वा वैश्वदैविकानां पूष्णान्तानि सर्वाणि कपालान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । ततो वैश्वदेव्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्रयीत इत्यादि । एकस्यां पात्र्यां पिष्टानन्वास्य पिष्टानुत्पूय व्रीहीनुत्पुनाति । क्रमेण यवपिण्डं कृत्वा चातुर्मास्यवद्विभज्य निर्दिश्य क्रमेणोद्वासनम्। उद्वासनकाले सवनीयानुद्वास्य वाजिनसेचनान्तं कृत्वा चातुर्मास्यानामुद्वासनं वाजिनसेचनान्तं क्रमेणालंकरणमित्यादि ॥ २६ ॥

---

१ °न्तानां ।

वैश्वदेवः पशुः । बार्हस्पत्याऽनूबन्ध्या ॥ २७ ॥

भवतीति शेषः । प्रोक्षणादि कृत्वा प्रदक्षिणं परिधिं परिवीय वैश्वदेवं पशुमुपाकरोति । ऐकादशिनावृत्तिः । पूर्ववत्सवनीयपशोर्नियोजनं परिधौ । सवनीयानासाद्य चातुर्मास्यानासादयति । द्वयोर्बाजिनं संसृज्योत्करे सादयति । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य वैश्वदेवहविर्भिः प्रचरति ॥ २७ ॥

न यूपं मिन्वन्ति ॥ २८ ॥

परिधिनियमाच्च ॥ २८ ॥

नोत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ २९ ॥

नियमाच्च ॥ २९ ॥

परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । उल्मुके बर्हिषि वा ।
उत्तरेषु विमिन्वन्ति । यूपानुत्तरवेदिमुपवपन्ति ॥ ३० ॥

प्रातःसवनीयान्वैश्वदेवहवींष्यनु निर्वपति । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । न यूपं मिन्वन्ति । नोत्तरवेदिमुपवपन्ति । परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति । उल्मुके बर्हिषि वा । मिन्वन्त्युत्तरेषु यूपान् । उत्तरवेदिमुपवपन्ति (आप० श्रौ० २२–८–११८) इत्यापस्तम्बः । समानं तु स्विष्टकृत्तन्त्रेणेत्यर्थः । वसाप्राशित्रयोश्च तन्त्रेणोभयोरुभयोः पयस्ययोरेकैव शाखा तन्त्रेणोत्कर्षपक्षे उत्कर्ष इति । दक्षिणाकाले पञ्चाशद्दाक्षिणां ददाति । न यूपोपस्थानम् । न परिधिप्रहरणं कृतमिति चात्वालकार्यं सर्वं लुप्यते उपस्थानादि सर्वमग्नीषोमीयवत् । पाक्षिकस्यातिग्राह्यस्य निवृत्तिः, त्रीणि गृह्णाति केचित्पाक्षिकमेवेति तस्या अत्रापि परिधौ नियोजनम् । अथोदवसानीयान्तं विधायाहतं वासः परिधाय चातुर्मास्यव्रतान्युपेयुः । समाप्तो वैश्वदेवः ॥ ३० ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु वरुणप्रघासानां लोके त्रिरात्रोऽग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रः । मारुतः पशुः । वारुणो द्वितीयः । मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या ॥ ३१ ॥

आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुत्यारम्भो यथा स्यात्पूर्ववद्द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा, एवं कालं प्रतीक्ष्याऽऽरम्भः । वरुणप्रघासानां लोके द्विदिवस इति च्छन्दोगवचनात् । षष्ठ्यां द्वितीयेन यक्ष्ये, केचिद्द्विरात्रेणेति सर्वं च दशाहवत् । तस्मिन्नहन्येव दीक्षणीया । यूपच्छेदनकाले एकयूपं छिनत्ति, उत्तरवेदिमुपवपत्यौपवसथ्येऽहन्यग्निवदुत्तरं परिग्राहं कृत्वा प्रतिप्रस्थाता शाखामाहरति मारुत्याः शाखाया अपि वत्सापाकरणं,

यूपकाले यूपं मिन्वन्ति, पयस्यां विशसनं कृत्वा मारुत्या दोहनं सवनीयेध्माबर्हिराहरणम् । प्रसूनमयं त्रेधा संनद्धमित्यादि परिस्तरणान्तम् ।

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अग्निष्टोमवत् । सवनीयनिर्वापकाले वैश्वदेववद्वारुणप्राघासिकानि हवींषि निर्वपति पूर्वस्मिन्नहन्युत्तरस्मिन्नहनि सर्वाणि विभज्य वा (आप० श्रौ० २२-८-११) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कपर्दिना भाष्यकारेणाप्यनुक्तं तस्मादेवं विचारः कर्तव्यः । अस्मिन्नहनि सर्वाणि वारुणप्राघासिकानि हवींषि कर्तव्यानीति विभज्यास्मिन्नुत्तरास्मिन् । अथवोत्तरस्मिन्वेति संशयः ।

प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः, इति केचिद्वर्णयन्ति । अथ प्राथम्यात्प्रथममतिक्रम्योत्तरस्मिन्निर्वापकरणाभावात् । तस्मात्पूर्वेऽह्नि विभज्य पूर्वस्मिन्नुत्तरस्मिन्निति सिद्धान्तः । लिङ्गदर्शनादापस्तम्बेन भगवता साकमेधहवींष्यपच्छिद्योक्तमिति । पुनश्च लिङ्गं चातुर्मास्येष्वैष्टिकेषु सर्वत्र पयस्या देवता इह सोमेषु पशुदेवता वैश्वदेवे वैश्वदेवः पशुः । वरुणप्रघासद्व्यहे मारुतः पशुः । द्वितीयस्य वारुणः । साकमेधे पयस्या नास्ति तस्मादन्यः पशुः शुनासीरीये वायव्यं पयः । ऐष्टिके वायव्यः पशुरिति दर्शनान्मारुतः पशुः पूर्वस्मिन्विद्यमानत्वात् । मारुतपश्वन्तानि सप्त हवींषि पूर्वस्मिन्नेवाहनि द्वितीय उत्तरस्मिन्नहनि वारुणस्य विद्यमानत्वाद्वारुणीपयस्यामेकश्च कायश्चोत्तरस्मिन्नहनि अपि च प्रातिपद्दर्शनाच्च कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कथं साकमेधे त्र्यहे वारुणप्राघासिकेभ्यो द्व्यहे च साकमेधे वरुणप्रघासयोरेककपालदेवते काश्चिद्विश्वकर्मा च तद्दैवत्यं प्रतिपद्द्वयं विधीयते वरुणप्रघासयोरह्नोरुत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपदि विहितं साकमेधे त्र्यहमेवोत्तरेऽहनि वैश्वकर्माणि प्रतिपदि विहितं तस्मिन्कायमप्युत्तरस्मिन्नहनि कर्तव्यमेवं प्रयोगः कर्तव्यः । अत्र प्रकृतमनुसरामः ।

सवनीयानां पात्रप्रयोगकाले सवनीयार्थानां वारुणप्राघासिकानां च पात्राणि प्रयुनक्ति, सवनीयान्निरुप्य तस्मिन् शूर्पे यानि वारुणप्राघासिकानि ऐन्द्राग्नपर्यन्तानि निरुप्य प्रतिप्रस्थाता मरुद्भ्यस्त्वा० ततः करम्भपात्रार्थान् , सहैव प्रोक्षणादयः प्रागधिवपनान्तं कृत्वेन्द्राग्मित्रस्य पूषण्वतः सोमस्य सरस्वत्या इति तण्डुलानिदामिन्द्रस्याग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्मरुतामिति पेषणार्थत्वान्नैवमधिवापः । क्रमेण चतुर्थ्यन्तेन कपालान्युपधाय-मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्रयति इत्यादिपिण्डं कृत्वा प्रथमतण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तध्वामिदामिन्द्रस्य हरिवत इन्द्रस्य पूषण्वत इत्येकं भागमिदं सोमस्य सरस्वत्या इत्युक्तं भागमथ पुरोडाशानां व्यावर्तध्वमिति पुनश्च व्यावर्तध्वमथ तण्डुलानां व्यावर्तेथां व्यावर्तध्वं व्यावर्तेथामिदं सोमस्य सरस्वत्या इति चरोः । इदामिद्राग्न्योर्मरुतामुत्तमो मेषमध्वर्युः करोति । अथ यवानामधिश्रयणादिलाजानैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यानयन-

मथ वारुणप्रघासिकानां यथाक्रमं मेषमधिश्रयति । ततो दध्यानयनमन्तरितं सर्वेषामुद्वासनकाले सर्वेषां क्रमेणोद्वासनम् । द्विरात्रवदग्निष्टोमसामानुसारेणेति । केचित्पशुकाले मारुतः पशुः। विहरणादूर्ध्वं काले मार्जालीयस्य रक्षणं सवनीयपशोरग्ने वाजजिदिति कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रन्निति जपित्वा सवनमसीत्यादिसवनीयैः प्रचर्य वारुणप्रघासिकैर्मेषान्तैः प्रचरति । समानं तु स्विष्टकृदिडम् । वैशेषिकाणां च । पञ्चाशद्दक्षिणा ददाति पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते ।

द्वादशाहवदहीनसंततयः । मैत्रावरुण्या वत्सापाकरणं कृत्वा तदानीमेव वारुण्याऽध्वर्युः करोति । मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा वारुण्या दोहनमध्वर्युरेव । केचित्—प्रतिप्रस्थातैव । सवनीयस्य परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वा अग्ने नयेत्यादि । सवनीयनिर्वापकाले द्वे भर्जनार्थे कपाले एकादश कपालानि मेष्यर्थमष्टौ वा कायार्थमेककपालं स्फ्यश्च द्वंद्वम् । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । सवनीयान्निरुप्य तस्मिन्नेवाग्नये जुष्टं० प्रागधिवपनात् । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत इन्द्रस्य पूषण्वत इदमिन्द्रस्य वरुणस्य कस्यैन्द्राग्नीनां च क्रमेणाधिवापं कृत्वा कपालान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेध्वं व्यावर्तेथामिदं वरुणस्येदं कस्येत्यादि प्रथममैन्द्रं सवनीयक्रमेणाधिश्रित्य सायंदोहाद्यन्तरितमित्यादि । उद्वासनकाले क्रमेणोद्वासनम् । नात्र मेष्यमेषयोर्व्यतिहारः । (स्वस्यां स्वस्यां) पशुकाले वारुणः पशुः । प्रचरणकाले सवनीयैः प्रचर्य ततो वारुण्याः प्रचारं करोति । अध्वर्युः कायानुब्रूहि इत्यादि, समानं स्विष्टकृदिडं प्राशित्रं च पञ्चाशद्दक्षिणा । अवभृथकाले बिन्दुस्पर्शं कृत्वा पिष्टनिष्कासयोस्तूष्णीं प्रक्षेपः ।

मैत्रावरुण्यनूबन्ध्या भवति । उदवसानीयान्तं, ततश्चातुर्मास्यव्रतानि भवन्तीति ।

अथवाऽऽश्वलायनमतादुत्तरेद्युरेव वारुणप्रघासिकानां सर्वेषां निर्वापः करम्भपात्राणां च । अथैवं प्रयोगः—पूर्वस्मिन्नहनि पयस्यात्रयस्य दोहनं मैत्रावरुणस्य मारुत्या वारुण्याश्च । श्वोभूते सवनीयकाले उभयार्थानि पात्राणि प्रयुज्य सवनीयानि निरुप्य तासु यवासु वारुणप्रघासिकानि सर्वाणि निर्वपति करम्भपात्रार्थानि उभया(नि) निगद्योपसादनमुभयं निगद्य प्रागधिवापनात्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत इदमिन्द्रस्य पूषण्वत इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चर्वर्थान् (इदमिन्द्राग्न्योः) इदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्मरुतां वरुणस्येति पौष्णान्तान्क्रमेणाधिवापः । क्रमेण कपालान्युपधाय मैत्रावरुण्या दोहनम् । (ततो मारुत्या वारुण्याश्च) । मदन्तीराधिश्रयणं पिण्डं कृत्वा पृथक्तण्डुलान्यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत इदमिन्द्रस्य पूषण्वत इत्येकं भागम् । इदं सोमस्य सरस्वत्या इत्येकं भागं पुरोडाशस्य व्यावर्तध्वमथैन्द्रपुरोडाशमथ

तण्डुलान् , व्यावर्तेथां व्यावर्तध्वामिति त्रिः, पुनर्व्यावर्तध्वं (या) सा मेषी पुनर्व्यावर्तेथां वारुणकायौ । इदं सोमस्येदं सरस्वत्या इति चरू । इदं वरुणस्येदं कस्येत्युक्तमितरेषां यथाक्रममधिश्रयणं घर्माः स्त(स्थ) घर्मोऽसि (लाजा) इत्यैन्द्रमथ मैत्रावरुण्या दध्यानयनमथाग्नेयमथ सौम्यं चरुमथ सावित्राद्यैन्द्राग्नपर्यन्तानधिश्रित्य मेषीमधिश्रित्य मारुत्या दध्यानयनमथ कायमन्तरितं सर्वेषाम् । उद्वासनकाले सवनीयानुद्वास्य द्वयोः पात्रयोरुद्धरणं कृत्वा वारुणप्रघासिकान्युद्वासयति क्रमेण । पशुकाले वारुणः पशुः । धिष्णियविहरणस्योर्ध्वं मार्जालीयस्य धारणं सवनीयस्य पशोः० अग्ने वाजजिदिति कृत्वा मार्जालीये करम्भपात्रैः प्रचारः । अक्रान्निति जपित्वा भुवनमसीत्यादि सवनीयैः प्रचर्य वारुणाद्यैः सर्वैः समानं तु स्विष्टकृदिडं वैशेषिकाणां च । दक्षिणाकाले पञ्चाशद्-दातीति पूर्वकल्पेन समानम् । केचित्प्रथमेऽहनि सर्वेषां निर्वापः । तदा प्रयोगोऽनन्तरोक्ते तुल्यः । तदाऽप्यवभृथादुदेत्योदवसानीयान्तमिति । समाप्ता वरुणप्रघासाः ॥ ३१ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु साकमेधानां लोके त्रिरात्रोऽ-
ग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रः ॥ ३२ ॥

अथ कार्तिक्यां पौर्णमास्यां त्रिरात्रस्य प्रथमेऽहनि सुत्या यथा भवति तथा द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा तदनु आरम्भः । अथवा छन्दोगमतात्तस्य त्रिरात्रस्योत्तममहः पर्वणि यथा स्यात्तथाऽऽरम्भः ।

द्वादश दीक्षा विधाय द्वादशाहवत्तस्य कर्म—अतिरात्रेण यक्ष्ये विद्युदसि० सर्वं द्वादशाहवत् । नाग्निचयनं न सावित्रः । उत्तरवेदिविधानात् । प्रसिद्धमौपवसथ्यान्तं कर्म वसतीवरीमरि(भि)द्रुत्य पयांसि विशास्ति । अस्मिन्कर्मणि यूपं मिन्वन्ति, अग्नीषोमीयकाले सवनीयपरिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अग्निष्टोमः । प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानां निर्वापकाले प्रातःसवनीयानां निरुप्याग्नयेऽनीकवते जुष्टं निर्वपामीति । यवपक्षे निरुप्तयवेषु व्रीहिपक्षे निरुप्तव्रीहिषु । अवहननात्पूर्वं विभागः । व्रीहिपक्षे व्यावर्तेथामिति । इतरथा प्रागधिवपनाद्विभागः । व्यावर्तध्वमिन्द्रस्य हरिवत इन्द्रस्य पूषण्वत इदमिन्द्रस्याग्नेरनीकवतः । शिष्टं यथोक्तम् ॥ ३२ ॥

आग्नेयः पशुरैन्द्राग्नो द्वितीयः । ऐकादशिना-
स्तृतीये प्राजापत्यो वा सौर्यनूबन्ध्या ॥ ३३ ॥

पशुकाले प्राप्त आग्नेयः पशुः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पौष्णीकस्य प्रथममहर्विकारत्वात्तस्य त्र्यहस्य तद्वदतिग्राह्याः । सवनीयैः प्रचर्याग्नयेऽनीकवते प्रचारः । माध्यंदिने सवनीयैः सह मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो निर्वापश्चरुः । मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो जुष्टं निर्व-

पामीति पूर्ववत्प्रचारः । सर्वमग्निष्टोमवत् । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । रात्रौ वसतीवरीषु परिहृतासु गृहमेधीयेन चरन्ति (२२-८-१६) इत्यापस्तम्बोक्तम् । अञ्जनाभ्यञ्जने च पञ्चदोहादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्नेन नयेत्यादि उक्थ्यः षोडशी न त्वहीनः । छन्दोगमताच्च प्रातरनुवाकमुपाकरोति तथाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—'उत्तरस्याह्न उपाकृते प्रातरनुवाके पूर्णादर्व्येण चरन्ति' (२२-८-१७) इति । शालामुखीये प्रतिप्रस्थाता पुनः सवनीयैः पुरोडाशैः—'क्रैडिनः प्रातःसवनीयान् ' निर्वापो भवति । ऐन्द्रं निरुप्य पूर्ववद्यवव्रीहिविभागः । ऐन्द्राग्नः पशुः । सवनीयैः प्रचर्य क्रीडिनां प्रचारः । माध्यंदिनसवनीयैः सह स्वतवसो निर्वापः । मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो जुष्टं निर्वपामि । स्वतवानग्र नियतः । ऐन्द्रं निरुप्य स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यो हव्यᳬ रक्षस्व । संविशन्तामित्यादि सवनीयैः प्रचर्य तेन प्रचरति । तृतीयसवनीयैः सह महाहविषो निर्वापः, वैश्वकर्मणवर्ज्यं कुतः लिङ्गदर्शनात् । वैश्वकर्मणे प्रकृतिवदिति । उत्तरस्मिन्नहनि प्रतिपद्विहितं, तस्मादुत्तरास्मिन्नहनि वैश्वकर्मणान्तं लिङ्गाविरोधात् । अस्मिन्नहन्येव सर्वेषां महाहविषामविशेषेण विधानाद्वैश्वकर्मणोऽप्यहन्येव निर्वापः । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति । ऐन्द्रं निरुप्य तेषु यवेष्वाग्नेयादिवैश्वदेवान्तान्निर्वपति । एवं प्रोक्षणादयः । प्रागधिवापनात्कृत्वा यथाभागं व्यावर्तध्वमिदमिन्द्रस्य हरिवत इदमिन्द्रस्य पूषण्वत इदं सोमस्य सरस्वत्या इति तण्डुलान् । इदमिन्द्रस्याग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणः पेषणार्थान् । क्रमेण कपालोपधानमदन्तीरधिश्रयणादिपिण्डं कृत्वा विभजति । यथाभागं व्यावर्तध्वमित्येकमणीयांसं पुरोडाशं विभजति । व्यावर्तध्वं स ऐन्द्रः सवनीयभूतः पुनश्च व्यावर्तध्वं स आग्नेयो महाहविषां प्रथमः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तध्वं स सौम्यः । अथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स सावित्रः । अथ तण्डुलान्व्यावर्तेथामथ पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स पौष्णः । अथ पुरोडाशौ व्यावर्तेथामैन्द्राग्नवैश्वकर्मणौ । अथ निर्देशः । इदं सरस्वत्या ऐन्द्रस्येति चर्वोः । इदमिन्द्राग्न्योरिदं विश्वकर्मण इति पुरोडाशयोः । अथ घर्माः स्थ विश्वायुष इत्यादि वैश्वकर्मणान्तमधिश्रयति । क्रमेणान्तरितमित्यादि । उद्वासनकाले क्रमेणोद्वासनम् । सवनीयैः प्रचर्य एतैः प्रचरति । एककपालाभिहोमान्तं पूर्ववद्विहरणप्रभृति मार्जालीयस्य धारणम् । 'सन्नेषु नाराशᳬसेषु परिश्रिते मार्जालीये पितृयज्ञेन चरन्ति ' (आप० श्रौ० २२-८-१९) इत्यापस्तम्बेनोक्तम् । वेदिवर्जमुद्धरणादयोऽपि न भवन्ति । अस्मिन्नन्वाधानं केचिदिच्छन्ति तन्न । समूलं बर्हिरित्यादि सर्वं प्रस्तरमेव परिस्तरणं वा स्तीर्णं इति विधानात् । पात्रप्रयोगकाले पितृयज्ञवत् (अन्यानि वा) प्रयुनक्ति । प्राकृताया अन्यत्र व्यापृतत्वाज्जुह्वादीनि प्राकृतान्येव । शालामुखीयद-

क्षिणाग्न्योर्हविःश्रपणम् । प्राजहितदक्षिणाग्न्योरिति केचित् । ततः कृत्स्नं पितृयज्ञं कृत्वा तस्मिन्नेव काले त्र्यम्बकैश्चरित्वा पूर्ववत् । नान्वाधानं तूष्णीं प्रत्येत्याऽऽदित्येन प्रचरन्ति (आप० श्रौ० २२–८–२०) इत्यापस्तम्बः । पशुपुरोडाशवत्तस्य तन्त्रम् । हविराहुतिप्रभृतीडान्ता संततश्चमसिन एतत्ते ततासावित्यादि पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठतेऽहीनसंततयः । वसतीवरीः परिहृत्य रात्रौ परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि । अतिरात्रषोडशिमान् । सवनीयकाले सवनीयानेव । पशुकाले प्राजापत्यः पशुः । ऐकादशिनाग्निष्टोमकाले (अग्नीषोमीयकाले) एकादश यूपान्मिन्वन्ति । आग्रयणाग्रम् । अवभृथादुदेत्य सौर्येनूबन्ध्या । उदवसानीयपूर्णाहुत्यन्तमन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्ददाति । ततोऽहतं वासः परिधत्त इत्यादि । गतानि चातुर्मास्यव्रतानि साकमेधानि ॥ ३३ ॥

ततश्चतुर्षु मासेषु शुनासीरीयस्य लोके चतुःष्टोमोऽग्निष्टोमः । वायव्यः पशुराश्विन्यनूबन्ध्या ॥ ३४ ॥

फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां यथा सुत्या स्यादेका दीक्षा तिस्र उपसदस्तथाऽऽरम्भः । ज्योतिष्टोमेन यक्ष्ये । सर्वं ज्योतिष्टोमवत् । नाग्निरुत्तरवेदिरेव । मिन्वन्ति यूपमौपवसथ्यान्तम् । रात्रौ मैत्रावरुण्या दोहनं वायव्यस्य पयसो वत्सापाकरणं पञ्चदोहादि परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुध्वाऽग्ने नयेत्याद्यग्निष्टोमवत् । उभयार्थानि पात्राणि प्रयुनक्ति । सवनीयान्निरुप्य शुनासीरीयान्निर्वपति । यवपक्षे निरुप्तयवेषु तथा व्रीहिपक्षे तथैव प्रयोगः । अवहननात्प्राग्विभागः । यथाभागं व्यावर्तध्वमिदं सरस्वत्या भारत्या इदमग्नेः सोमस्य सवितुः सरस्वत्याः पूष्ण इन्द्राग्न्योर्विश्वेषां देवानामिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्य । क्रमेणावहननादि । तन्त्रेणोत्करे निनीय तान्विभज्य शुनासीरीयान्विभजति । यथाभागं व्यावर्तध्वमिति सवनीयान्निर्दिश्य शुनासीरीयान्निर्दिशति । इदमग्नेः सवितुः पूष्ण इन्द्राग्न्योरिन्द्रस्य शुनासीरीयस्य सूर्यस्येति पिष्टान् । इद९ सोमस्य सरस्वत्या विश्वेषां देवानामिति तण्डुलान् क्रमेण पेषणं क्रमेण कपालोपधानं कृत्वा मैत्रावरुण्या दोहनम् । मदन्तीरधिश्रयणम् । सवनीयं पिण्डं कृत्वा तं विभजति । व्यावर्तध्वमाग्नेयस्तण्डुलान् व्यावर्तध्वं स सौम्यः पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स सावित्रः । तण्डुलान्व्यावर्तेथाम् । पुरोडाशं व्यावर्तध्वं स पौष्णः पुनश्च व्यावर्तध्वं स ऐन्द्राग्नो व्यावर्तेथामुत्तमौ पुरोडाशावथ निर्देशः । तण्डुलानिदं सरस्वत्या इदं विश्वेषां देवानामिदमिन्द्रस्य शुनासीरीयस्येदं सूर्यस्येत्युत्तमौ पुराडाशौ । घर्माः स्थ विश्वायुष इति क्रमेणाधिश्रयणम् । सवनीयस्य पुरोडाशस्य शुनासीरीयाणां पुरोडाशानां च भेदेन पाकः । व्रीहियवयोः (समधिश्रयणे)

संमिश्रणे प्रमाणाभावात् । ऐन्द्रवायवाग्रं, पशुकाले वायव्यः पशुः । सवनीयैः प्रचर्येतरैः प्रचरति । समानमाऽवभृथात् द्वादशशतं दक्षिणा अवभृथादुदेत्याऽऽश्विन्यनूबन्ध्या। उदवसानीयान्तम् । नान्तरालव्रतानि । समाप्तानि सोमचातुर्मास्यानि ॥ ३४ ॥

सर्वत्राहतं वासो वसानोऽवभृथादुदेत्य ऋत्वन्तरालेषु । नानृतं वदति । न माꣳसमश्नाति । न स्त्रियमुपैति । नोपर्यास्ते । जुगुप्सेतानृतात् । प्राङ् शेते । न मध्वश्नाति । नाञ्जीत । नाभ्यञ्जीत । ऋतौ जायामुपेयात् ॥ (ख०८) ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

चातुर्मास्यवदन्तरालव्रतानि । सर्वत्राहतं वसानोऽवभृथादुदेति ॥ ३५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

पञ्चाशद्वैश्वदेवस्य दक्षिणाः। शतं वरुणप्रघासेषु । अध्यर्धशतꣳ साकमेधेषु । द्वादशशतꣳ शुनासीरीये ॥ १ ॥

ददातीति शेषः । अन्वहं पञ्चाशत्पञ्चाशद्वा दक्षिणा ददाति । द्वादशशतमुत्तमे (आप० श्रौ० २२-९-६) इत्यापस्तम्बः । गतमन्यत् ॥ १ ॥

यथर्तुजा वा यथास्वं चातुर्मास्येषु ॥ २ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ २ ॥

वत्साꣳस्तृतीयसवने सह मातृभिः ॥ ३ ॥

गतः ॥ ३ ॥

अथोपहव्यस्य च कर्मोच्यते—

उपहव्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वाऽऽमयाविनं याजयेदेतेनान्नाद्यकामं प्रजाकामं पशुकामं वाऽश्वः श्यावो दक्षिणा । स ब्रह्मणे देयः ॥ ४ ॥ यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ५ ॥

उपहव्येनाग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना (बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा) उपहव्येनानिरुक्तेन यक्ष्ये । ग्रामकाम इत्यापस्तम्बीये विशेषः । विद्युदसीत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ४॥५॥

ऋतु(त)पेयेनाग्निष्टोमेन बृहत्साम्ना ब्राह्मणः स्वर्गकामः ॥ ६ ॥

यजेतेति शेषः। ऋतु(त)पेयस्य कर्म। ऋतुपेयेन यक्ष्ये। स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति संकल्पः। ब्राह्मणग्रहणादितरयोर्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

षड्दीक्षाः । षडुपसदः । घृतव्रतो भवति ॥ ७ ॥

षड्दीक्षा यदा तदा षडुपसद्यदा नव दीक्षा वा (आप० श्रौ० २२–९–१२) तदा त्र्युपसत् । तस्य द्वादशदीक्षोपसदिति च्छन्दोगब्राह्मणमतस्य ब्रह्मणस्यैवमर्थ इत्यापस्तम्बेनोक्तं षड्दीक्षा नव वेति । छन्दोगसूत्रकारश्चाऽऽह ‘ ऋतुपेयस्य द्वादशदीक्षोपसद इति । नाहीना ऋतुपेया इति सूत्रवचनम् । घृतव्रतो भवति । दीक्षावृत्तिं प्रकृतिवदापस्तम्बमतिः । घृतमुपसाद्विषय (म्) इति शाखान्तरे विहितम् ‘ घृतव्रतो भवति ’ इत्येतस्य ब्राह्मणस्य सर्वविषयत्वमुक्तं द्राह्यायणेनापि घृतव्रतो भवतीति । यथोत्साहदीक्षासु प्राश्नीयात् ॥ ७ ॥

यावदिदं प्रथममङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते सोमे व्रतम् ॥ ८ ॥ उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैति ॥ ९ ॥

उत्तरेणोत्तरकाण्डेन व्रतमुपैतीति पृथगुपसत्स्वङ्गुलीपर्वभिः प्रतिलोमैः प्राश्नीयादिति शाण्डिल्यः । एकाङ्गुल्या पृथक्पर्वभिः सर्वान्देवांश्चमसा मिताः स्युस्तैरनुलोमैरिति शौचिः। प्रतिलोमैरिति धानंजय्यः, इति छन्दोगवचनम् । यावत्प्रथमाङ्गुलिकाण्डं तावत्क्रीते सोमे, अङ्गुल्याः प्रथमकाण्डेन संमितेन चमसस्य व्यापितेन व्रतयेत् । द्वितीयेऽहन्यङ्गुल्या मध्यमपर्वसंमितेन षट्सूपसत्सु प्रथमेन काण्डेन द्व्यहं मध्यमेन त्र्यहमुत्तमेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

नक्तमग्निमभ्यावृत्याऽऽस्ते । दिवाऽऽदित्यम् ॥ १० ॥

नक्तमाहवनीयमभ्यावृत्याऽऽस्ते । शयनस्य प्रत्याम्नायः । आसीनस्यैव स्वापः । दिवाऽऽदित्यमिति । आदित्याभिमुख इत्यर्थः ॥ १० ॥

ऋतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं वदन्तो भक्षयन्ति ॥ ११ ॥

औपवसथ्यान्तं यस्यां कस्यां चिदाशीरं दुहन्तीति छन्दोगमतिः । आपस्तम्बेन तु दीक्षाव्रतं दुह्येति । अग्ने नयेत्यादि सदःप्रसर्पणकाले देवीराप इत्युपस्थानमृतमुक्त्वा प्रसर्पन्ति । ऋतं सत्यमित्यर्थः । छन्दोगोक्तमयं भूर्भव इत्येतया उदिते प्रातरादित्य इत्येवमुक्त्वा भूर्भुवः स्वरितिचोक्त्वा सर्पन्ति उपद्रष्ट्रे नम इत्यस्य प्रत्याम्नायः। ब्रह्माऽप्येवम् । भक्षणकाले ऋतमुक्त्वा भूर्भुवः सुवरिति चोक्त्वा द्विदेवत्यप्रभृतीन्भक्षयन्ति । सर्वभक्षमन्त्रप्रत्याम्नायः ॥ ११ ॥

औदुम्बरश्चमसश्चतुःस्रक्तिः सोमस्य पूर्णः
सगोत्राय प्रियाय (विप्राय) ब्रह्मणे देयः ॥ १२ ॥

चमसं सोमपूर्णं तस्मै ददाति । चमसोऽपि लौकिकः । एवं छन्दोगसूत्रकारवचनात् ॥ १२ ॥

यथाप्रकृतीनरेभ्यः ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

बहुहिरण्येनाग्निष्टोमेनानडुहो लोकमाप्नोति ।
ज्योतिष्मतो लोकाञ्जयति ॥ १४ ॥

आदित्यस्य लोकाञ्जयतीत्यर्थः । एतस्य कर्मणो दृणाशसंज्ञा छन्दोगमतात् । तस्य कर्म—दृणाशेन बहुहिरण्येनाग्निष्टोमेन यक्ष्ये, आनडुहलोकप्राप्त्यर्थमादित्यलोकप्राप्त्यर्थमिति वा ॥ १४ ॥

द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां ददाति ।
द्विस्तावत् प्रायणीयायाम् ॥ १५ ॥

द्वादशमानमित्यादि प्रधानदक्षिणानामेव कालोत्कर्षाद्द्वादशमानं हिरण्यं दीक्षणीयायां ददाति । नान्वाहार्यधर्माः । दानमात्रमेव चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति भावः ॥ १५ ॥

एवमत ऊर्ध्वं द्विगुणाभ्यासेनाऽऽतिथ्याया-
मुपसत्सु प्रवर्ग्येष्वग्नीषोमीयस्य वपायाꣳ
हुतायामग्नीषोमीये सवनीयस्य हुतायां वपा-
याꣳ सवनीये प्रातःसवने ॥ १६ ॥

एवं द्वे चतुर्विंशतिमाने आतिथ्यायां चत्वारि चतुर्विंशतिमानानि प्रातः प्रथमायामुपसदि अष्टौ चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे षोडश चतुर्विंशतिमानानि मध्यमायामुपसदि द्वात्रिंशत् चतुर्विंशतिमानान्यपराह्णे मध्यमायामुपसदि चतुःषष्टिचतुर्विंशतिमानानि प्रातःसायमुपसदि अष्टाविंशति चतुर्विंशतिमानान्यग्नीषोमीयस्य पशोर्वा वपायां चत्वार्यष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि सवनीयस्य पशोर्वपायामष्टाविंशतिशतं चतुर्विंशतिमानानि प्रातःसवने ॥ १६ ॥

सत्रेषु नाराशꣳसेष्ववभृथेष्टावुदयनीयायाम-
नूबन्ध्यावपायाꣳ हुतायामनूबन्ध्यायामुदव-
सानीयायामन्ततः ॥ (ख०९) ॥ १७ ॥

---

१ ख. दूणाशय° ।

सन्नेषु नाराशंसेषु षोडशमष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि माध्यंदिनसवने सन्नेषु नाराशंसेषु दाक्षिणौ होमौ हुत्वा दानानि दत्त्वोक्तान्यतराणि ततोऽनड्डुच्छतमधिकं ददाति । हिरण्यस्रजमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रेऽवभृथेष्ट्यामुदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायां च, (आप० श्रौ० २२-१०-१) इत्यापस्तम्बः । रुक्मोऽलंकारविशेषः । पुष्करोऽलंकारविशेषः । हिरण्यस्रजमुद्गात्रे षट्पुष्करान्द्वादशपुष्करान्वा । द्वात्रिंशदष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानानि । तृतीयसवने सन्नेषु नाराशंसेषु चतुःषष्टिरष्टाविंशतिचतुर्विंशतिमानानि । उदवसानीयायामष्टाविंशतिशतचतुर्विंशतिमानान्यनूबन्ध्यायां वपायां हुतायामेवं दक्षिणानुक्रमः । शेषमग्निष्टोमवत् । एवं छन्दोगब्राह्मणकल्पः ॥ १७ ॥

त्रिवृताऽग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन रथंतरसाम्ना ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्वमेवोक्तो ब्राह्मणयज्ञः ॥ १८ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तुतेनेन्द्रस्तोमेनोक्थ्येन बृहत्साम्ना राजन्यो वीर्यकामः ॥ १९ ॥

पञ्चदशेनेन्द्रस्तोमेन राजा यजेतेति शेषः । इन्द्रस्तुतेतिसंज्ञा । इन्द्रस्तुतेन्द्रस्तोमेनोक्थ्येन यक्ष्ये, वीर्यमवाप्नवानीति संकल्पः । तस्य प्रयोगः स (पू) र्वमेवोक्तः । तत्र पत्नीसंयाजान्तं यथार्थमूह इति भाष्यकृतोक्तम् । ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्यत्वात् ॥ १९ ॥

सप्तदशेनाग्निष्टुताऽग्निष्टोमेन कण्वरथंतरसाम्ना वैश्यः पशु (पुष्टि) कामः ॥ २० ॥

यजेतेत्यत्रापि शेषः । अयमप्यग्निष्टोमवदेव वैश्यस्तोम इति च संज्ञा छन्दोगमतात् । वैश्य एवाधिकारी । वैश्यस्तोमेनाऽग्निष्टुता यक्ष्ये पशूनवाप्नवानीति । वैश्यस्तोमेन यक्ष्य इति वा संकल्पः । अग्निष्टुता यक्ष्ये इति वा शाखान्तरत्वान्नाहीनो वैश्यस्तोमोऽग्निष्टोम इति । सर्वमग्निष्टोमवदित्यापस्तम्बछन्दोगाभ्यामुक्तम् । इहोक्तान्यपि ग्रहग्रहणादीनि । सर्वेषां समुच्चयपक्षमाश्रित्य प्रयोगः । तत्र विशेषः ।

साग्निचित्यश्चेदुखासंभरणे विशेषः—' कृष्णाजिने पुष्करपर्णे च संभरति, इत्यत्र जगतीभिः संभरति । जनस्य गोपा इति त्रिभिर्यदा चतसृभिरसावि सोम० इति चतुर्थी दीक्षणीयायामवहननकाले हविष्कृदाद्रवेत्याह्वानम् । सभ्यावसथ्यौ चितः स्थ परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः परिश्रित्यासावि सोम इति जगत्या व्यूहनम् । अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यावेदनमामुष्यायणप्रयोगे राजन्यवत् । प्रवर्ग्यसंभरणे पशुभिः पर्यूहामि धर्माऽसि सुधर्मा मेति वि (वैश्य) शब्दानिव राजन्यवत्फलचमसप्रयोगः ॥ २० ॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्त्सोमाञ्च्छ्रीणाति ।
शृतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ॥ २१ ॥

प्रतिधुषा प्रातः सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति फलचमसमपि । शृतेन माध्यंदिने दध्ना तृतीयसवने, इत्यादि सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २१ ॥

नीतमिश्रेण वा ॥ २२ ॥

तृतीयसवन इत्यापस्तम्बः । श्रीणातीत्यन्वयः ॥ २२ ॥

तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभय-
साम्ना वा सोमवामिनं याजयेत् ॥ २३ ॥

तीव्रसुतोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वेति विकल्पः । तीव्रसुता यक्ष्ये शेषं पूर्ववत् ॥ २३ ॥

सोमातिपवितं याजयेद्राजानमपरुद्धं ग्रामकामं
प्रजाकामं पशुकामꣳ श्रिया प्रत्यवरूढमभिचरन्त्य-
जेताभिचर्यमाणो यजेत ॥ २४ ॥

चिररोगमुक्त्यर्थं श्रिया वा प्रत्यवरूढं वा याजयेत् । सोमातिपवितो वा प्रजापरुद्धो वेति च्छन्दोगमतात् । रथंतरसाम्ना बृहत्साम्नोभयसाम्ना वा सर्वमुक्थ्यवत् । . . .
वेदिकाल एकादशिनीवन्मानदण्डो दश रथाक्षामित्यादि । तथैव वेदिमानमंसौ मीत्वांऽसशङ्कोः पश्चादर्धप्रादेशे शङ्कुरुभयत्र दक्षिणत उत्तरतश्चान्त्यं शङ्कुद्वयं निरस्यानयोः शङ्क्वोः स्पन्द्यया वेष्टनं वेद्यंशस्य । अथ यूपावटदेशमारभ्यार्धप्रादेशविस्तीर्णा चतुर्विंशत्यरत्निसंमितायामा वेदिस्तां प्राचीं प्रसारयति । अर्धप्रादेशे वेद्यां मध्येऽग्निष्ठं मिनोति । अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि ततोऽपरतोऽथ पूर्वं ततोऽपरं ततः पूर्वमित्यादिव्यत्यासेन प्रागपवर्गान् मिनोति । प्रत्यगपवर्गान्पशूनपाकरोति । उपशयं च पश्चिमे॥२४॥

प्रतिधुषा प्रातःसवने सर्वान्सोमाञ्छ्रीणाति ।
शृतेन माध्यंदिने सवने । दध्ना तृतीयसवने ।
नीतमिश्रेण वा ॥ २५ ॥

गतः ॥ २५ ॥

शृतमाशिरे दुहन्ति ॥ २६ ॥

तेषामेकैको व्रतधुक् ॥ २६ ॥

शृतमाशिरेणाभिवान्यवत्सा दुहन्ति ॥ २७ ॥

गतः ॥ २७ ॥

ता दक्षिणा भवन्ति ॥ २८ ॥

ता अभिवान्यवत्साः ॥ २८ ॥

अधिचमसानुन्नयन्ति ॥ २९ ॥

अभिसोमानुन्नयन्ति (२२–१०–११) इत्यापस्तम्बः । पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयात् । केचिच्चमसविषयं यावज्जीवं तेष्वेवाभ्युन्नयेयुः । चमसानवजिघ्रन्ति, इति वचनात् । वैश्यसववच्छ्रयणानीति भरद्वाजापस्तम्बौ । नीतमिश्रेण वा तृतीयसवने इति वचनात्कलशान्भक्षणात्प्राप्तान्द्विदेवत्यादीन् ॥ २९ ॥

अवजिघ्रन्त्यृत्विजो न भक्षयन्ति ॥ ३० ॥

अवजिघ्रन्त्यन्येषु पात्रेषु स्थापयित्वा न भक्षयन्ति युग्मान्पुनः स्वे स्वे पात्रेऽवनीय ॥ ३० ॥

तानच्छावाकस्य स्तोत्रे भक्षयन्ति ॥ ३१ ॥

तान्सोमान् । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च भक्षणकाले ॥ ३१ ॥

ब्रह्मणि होत्रका उपहवमिच्छन्ते ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

यजमान ऋत्विज उभावध्वर्यू (यैवे) सर्वे चमसाध्वर्यवोऽच्छावाकाय प्रतिगृणन्ति ॥ ३३ ॥

इडा देवहूरित्यादिना । एवं माध्यंदिने तृतीयसवने च ॥ ३३ ॥

प्राच्येकादशिनी संमीयते ॥ ३४ ॥

एवमापस्तम्बोऽपि ॥ ३४ ॥

यावद्यूपं वेदिमुद्धन्ति ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३५ ॥

वडवा श्वेता दक्षिणा । सा ब्रह्मणे देया ॥ ३६ ॥

अश्वस्य योषिद्वडवा श्वेता गर्भिणी, इत्यापस्तम्बः ॥ ३६ ॥

यथाप्रकृतीतरेभ्यः ॥ ३७ ॥

गतः ॥ ३७ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यम् ॥ ३८ ॥

मरुत्स्तोमेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामनेकयजमाना अहीनभूतद्वादशाहवद्द्विवचनेन याजमानावभिधानावुभौ तन्त्रेण प्रयोगः । शिशिरे दीक्षन्त इत्यादि वसन्त एव । राजा पुरोहिताश्च मरुत्स्तोमेन यक्ष्यामहे । सायुज्यार्थमिति । उभयोर्वा फलनिर्देशः । सर्वमग्निष्टोमवत् । एक एव गृहपतिः । परार्थान्यन्योऽप्यात्मार्थान्यन्यानि याजमानानि कुर्यातामुभावेवं कात्यायन आह— यथा हि यज्ञे बहुयज्ञेषु सर्वे बन्धमानाः

सर्वाणि याजमानानि क्रियेरन्निति । राजन्यस्य फलचमसम् । पुरोहितस्य सोम एव । पुरोहितप्रवरेण उभयोः ॥ ३८ ॥

अथैष (षोऽ) राट् । यो राज्यमाशंसमानो न लभेत स एतेन यजेत ॥ (ख० १०) ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथैष (षोऽ) राडिति । यज्ञानां बलवत्साधनसंपन्नो यो राज्यं न लभेत स **एतेन यजेत** । क्षत्रियमराजा यक्ष्ये, राज्यसिद्ध्यर्थमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ३९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

अथ सप्तदशे पञ्चमः पटलः ।

विराजाऽन्नाद्यकामः । स्वराजा प्रतिष्ठाकामः (प्रजाकामः) ॥ १ ॥

द्वावपि राजयज्ञौ । विराजा यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । सर्वमग्निष्टोमवत् । स्वराजा यक्ष्ये **प्रतिष्ठा(प्रजा)र्थमिति** । सोमप्रवाकादि सर्वमग्निष्टोमवत् । षोडशी च । उक्तं **फलचमसम्** ।

चत्वारस्त्रिवृतः प्रोक्ताः प्रथमो ह्यनिरुक्तकः ।
मुख्येनैव प्रकारस्तु देवतासु विधीयते ॥ १ ॥

(बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तोमेन । अनाश्यान्नस्य वा भुक्त्वा । अयाज्यं वा याजयित्वेत्येके । यो लघुरिवाप्रतिष्ठितः स्यात्स एतेन । एकविंशेनौपच्छदेन प्रजाकाम इत्येके ॥ १ ॥

बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येत स पुनःस्तोमेन यजेतेति शेषः । प्रायश्चित्तार्थम् । **बहुप्रतिग्रहादिषु(च)** केवलं पापक्षयार्थं स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनस्तोमेन यजेत, **इति च्छन्दोगमतिः** । पुनस्तोमेन यक्ष्ये पापक्षयार्थमिति संकल्पः । सर्वमुक्थ्यवत् । **नाहीनः पुनस्तोमः** । उक्थ्यः स्यात्स च्छन्दोगमतात् । साग्निचित्यश्चेत्प्रवृञ्जनमपि कर्तव्यम् । **उदवसानीयान्तम्** । द्वादश मिथुनौ गावौ दक्षिणा छन्दोगमतात् । यो लघुरिवाप्रतिष्ठितः **स्यादिति** । यो लघुप्रतिष्ठितः स जितः । लघुरिव दृष्टो वायुवदप्रतिष्ठित **इत्यर्थः** ॥ १ ॥)

औपच्छदेन प्रतिष्ठाकामः ॥ २ ॥

औपच्छदेन यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थं प्रजावान्भूयासमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २॥

एकैकया स्तोत्रिययोपगायते ॥ ३ ॥

स्तोत्रे स्तोत्र एकैका, इत्यापस्तम्बः । चोदकप्राप्तत्वात्स्तोत्रिययोपध्वंसनमित्यर्थः॥३॥

गन्धर्वाप्सरसो मादयन्तामिति प्रातःसवनेऽधस्तात्पूतभृतः पाश्सूनु(न)पास्यति ॥ ४ ॥

छन्दोगप्रत्ययम् ॥ ४ ॥

गन्धर्वा देवा मादयन्तामिति माध्यंदिने सवने । गन्धर्वाः पितरो मादयन्तामिति तृतीयसवने॥५॥

सत्रेषु नाराशंसेषु इत्यापस्तम्बः । अप्राकृतं शेषमपूतभृतः पांसूनपास्यति । मध्यंदिने तृतीयसवने च कालपृथक्त्वान्मन्त्रभेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अपध्वश्सत इत्याचक्षते ॥ ६ ॥

गतः । एकैकया स्तोत्रिययाऽपध्वंसते । चोदकप्राप्तमपध्वंसनं सर्वमग्निष्टोमवत् ॥६॥

पुनस्तोमेन बहु प्रतिगृह्य यो गरगीरिव मन्येताभिशस्यमानस्य भूत्वैतेषाम् ॥ ७ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्व्याख्या ॥ ७ ॥

गोतमचतुष्टोमाभ्यां पशुकामः ॥ ८ ॥

यजेतेति शेषः । पूर्ववद्दीक्षायाः सुत्यायाश्च कालः । गोतमचतुष्टोमाभ्यां यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति संकल्पः ॥ ८ ॥

उक्थ्यः षोडशिमानुत्तरः ॥ ९ ॥

नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो नातिरात्रः । यावदुक्थ्यः स्तोत्रिया विधीयन्ते तावदग्निष्टोम इति श्रुतेः । तस्मादग्निष्टोमः । यद्वा—दश स्तोत्राणीत्यनुवादान्नोक्थ्यः । अथ गोतमचतुष्टोमेन यक्ष्ये । विद्युत्० सर्वमाग्निष्टोमवत् । तदेव क्रतुकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिग्राह्याः सन्त्येव ॥ ९ ॥

नपुꣳसकपशू इव भवतः ॥ १० ॥

आग्नेयः सवनीयः । उदवसानीयाऽन्ततः । ततः पृष्ट्यामुत्तरस्य कर्म गोतमचतुष्टोमेन यक्ष्ये विद्युदसि० पूर्ववदुक्थ्यवत् क्रत्वकरणमुक्थ्यरूपोऽप्यतिग्राह्यास्तत्र षोडशी च गृह्यते । तथाऽपि न षोडशीसंस्था चोदवसानीयान्तम् ॥ १० ॥

उद्भिद्बलभिद्भ्यां पशुकामः ॥ ११ ॥

यजेतेति शेषः । उद्भिद्बलभिद्भ्यां यक्ष्ये । पश्वर्थमुदवसानीयान्तमग्निष्टोमवत् ॥ ११ ॥

उद्भिदेष्ट्वा संवत्सरे बलभिदा यजेत ॥ १२ ॥

चैत्र्यां पौर्णमास्यां तिस्रो दीक्षा नियताः सप्ताष्टौ वा स्यादिति च्छन्दोगवचनात् । आगामिन्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां प्रतिपद्युद्भित्समाप्त्यनन्तरम् ॥ १२ ॥

आग्नेयेनाष्टाकपालेनान्तरालं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

प्रथमाप्रभृत्याग्नेयेनाष्टाकपालेन यजेताहरहश्चान्द्रमानेन । संवत्सरग्रहणमागामिन्यां चैत्र्यां प्रथमायामाग्नेयेष्टिं कृत्वाऽऽग्नेयेन चेष्ट्वा समानतन्त्रेण । केचित्तस्मिन्नहन्येव बलभिदा यक्ष्ये । अत्रापि तिस्रो दीक्षा नियताः । सर्वं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

उभयत्र गायत्रीः संपूर्णा दक्षिणा ददाति ॥ १४ ॥

गायत्रीशब्देनाक्षरसंख्याऽभिधीयते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, इति च्छन्दोगवचनाच्च ॥ १४ ॥

अष्टौ पूर्वस्मिन्नष्टा उत्तरस्मिन् ॥ १५ ॥

अष्टावष्टावेकैकस्योद्भिद्बलभिदोरन्तराले नित्यमेव प्रवृत्तिः ॥ १५ ॥

अपचितिकामोऽपचितिभ्याम् ॥ १६ ॥

यजेतेति शेषः । गोतमचतुष्टोमवत्कालः समाने पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अपचितिभ्यां यक्ष्ये, अपचित्यर्थम् । अपचितिः पूजा । सर्वमग्निष्टोमवत् । उदवसानीयान्तम् ॥ १६ ॥

उभयसामानौ भवतः ॥ १७ ॥

एवं द्वितीयेन तथोत्तरावभृथं च कुर्यात् । दक्षिणा साधारणा प्रथमे दानमुख्यत्वात् । सर्वे शातनिष्क्रिया अश्वा गोशतेनैकैकोऽश्वो विक्रीतः स रुक्मसुवर्णषट्परिवृतेन रथप्रावृ-(वर)णेन पट्टवस्त्रेणालंकृतः सर्वाभरणेनालंकृतोऽशुमान्यः सत्रवान् वैयाघ्रपरिवारो व्याघ्रचर्मणाऽलंकृतो रथे संनद्धः पूर्वमेव व्याख्यातो राजसूये निष्की स्रग्वी संग्रहीता भवतीति विज्ञायते । तथाऽपि न षोडशीसंस्था उदवसानीया । एवंभूतसंग्रहीतृयुक्तं रथं ददाति । केचित्प्रधानमुभयत्र कुर्वन्ति । तथा चाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—'तयोरश्वरथश्चतुर्युग्दक्षिणा । सर्वे शतक्रया अश्वाः । स रुक्मी प्रावेपी सर्वाभरण्यंशुमान् । तस्य वैयाघ्रः परिवारो द्वैपो धन्वधिराक्षः कवचः । अध्यास्थाता संनद्धः संनद्धसारथिरावृतः प्रतिहिताभ्याम् । निष्की स्रग्वी संग्रहीता भवतीति विज्ञायते' (आप० श्रौ० २२–१२–४।९) इति ॥ १७ ॥

पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यः कामयेत पक्षी ज्योतिष्मतः स्वर्गाँल्लोकाननुसंचरेयमिति ॥ १८ ॥

पक्षिभ्यां साग्निचित्याभ्यां यजेतेति शेषः । एतयोः समाने पूर्वपक्षे यजेत, एकास्मिन्नित्यर्थः । समानोऽग्निचयन उभयोरेक एवेत्यर्थः । वसन्तेऽमावास्यायां पक्षिभ्यां

साग्निचित्याभ्यां यक्ष्ये । पक्ष(क्षि)वान्भूत्वा स्वर्गाँल्लोकाननुसंचरेयमिति संकल्पः । अथवा पक्षिणा यक्ष्ये । विद्युदसि० सक्षेदान्तं, बृहस्पतिपुरोहिता इत्यादि उखार्थत्वादुखा अस्मिन्नास्ति ।

एका दीक्षा तिस्र उपसदः, चयनाभावात् । पञ्चम्यां प्रसुवः, पर्वणीत्यर्थः । त्रिहविष्कां दीक्षणीयायां केचिदिच्छन्ति । श्वोभूते प्रायणीयादि समानं, नोत्तरवेदिः । अतिप्रणयनकाले गार्हपत्यात्काले गार्हपत्यचितेरादायाग्निष्टोमवत्प्रणयनशिलानिधानवर्जमग्निवदिति । केचित् अग्ने युक्ष्वा हीत्यादि रुचं नो धेहीत्यन्तो लुप्यत इति । केचिद्ब्रश्वानर्यादिवसोर्धारावर्जं रुचं नो धेहीत्यन्तं कुर्वन्ति ।

अग्निवदुत्तरमित्याग्निष्टोमिकमग्निं युनक्ति । नच नमस्ते अस्तु न कल्याणी न हिरण्यपात्रं नैकादश समिष्टयजूंषि केचिदिच्छन्ति । उदवसानीयान्तमग्निष्टोमवत् । केचिदेवं वर्णयन्ति—द्वयोः पूर्वपक्षयोस्तिथिसंख्यानद्वयोराग्निचयनं कृत्वा पृथक्पृथक् कृत्वा पक्षिभ्यां यजेत । श्येनश्चेदुत्तरस्यापि उत्तरचतुरस्र एवं पक्षिभ्यां याग इति तन्न ॥१८॥

ऋषभेणाग्निष्टोमेन राजन्यं वीर्यकामम् ॥ १९ ॥

ऋषभो राजसूयः संग्रामसंयुक्ते याजयेदित्यापस्तम्बः । ऋषभेण यक्ष्ये वीर्यवान्भूयासमिति संकल्पः । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ १९ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ २० ॥

द्वादशशतं दक्षिणा, इत्यापस्तम्बः ॥ २० ॥

गोसवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतरसाम्ना स्वाराज्यकामः ॥ २१ ॥

यजेतेति शेषः । गोसवेनोक्थ्येन बृहद्रथंतरसाम्ना (स्वाराज्यकामेन) यक्ष्ये । स्वाराज्यमवाप्नवानीति । सर्वमुक्थ्यवत् ॥ २१ ॥

अयुतं दक्षिणा ॥ २२ ॥

अयुतं दशसहस्रम् ॥ २२ ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयमनुद्धते वेद्यै प्रतिधुषा
माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ॥(ख० ११) ॥
रेवज्जातः सहसा वृद्धः क्षत्राणां क्षत्रभृत्तमो
वयोधाः । महान्महित्वे तस्तभानः क्षत्रे
राष्ट्रे च जागृहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः
स्वाराज्येनाभिषिञ्चामीति ॥ २३ ॥

वेद्युद्धननकाल उत्तरवेदेर्दक्षिणदेशस्याऽऽहवनीयमनुद्धते बृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्च(च्य)ते रेवज्जातः० अभिषिञ्चामीत्यन्तेन प्रतिधुषा हुतशेषेण पयसा वाऽभिषेकः ॥२३॥

गोसवेनेष्ट्वा संवत्सरं द्वादशाहं वा गोव्रतो भवति ॥ २४ ॥

तेनेष्ट्वोदवसानीयान्तं पशुव्रतचारी भवति ॥ २४ ॥

**उपमातरमियादुपस्वसारमुपसगोत्रामुपनिगायो-
दकं पिबति तृणानि वा च्छिनत्ति ॥ २५ ॥**

उपवहायोदकं पिबेत्तृणानि चाऽऽच्छिन्द्यात् । उपमातरमियादुपस्वसारमुपसगोत्राम् (आप०श्रौ० २२ -१३-२) इत्यापस्तम्बः । अन्यत्र येषु गमनेषु न दोषो विहितत्वात् ॥ २५ ॥

**यत्र यत्रैनं विष्ठा विन्देत्तत्र तत्र विति-
ष्ठितोऽपवगाहं गौरीव सिषम् ॥ २६ ॥**

यत्र यत्रैनं विष्ठा विन्देत्तत्र तत्र मलविसर्गं आपन्नो लज्जामपि त्यजेत् । विततोऽन्यानि कर्माणि धर्मलोमभयाद्बुद्धेः समयेन निवृत्तानि स्वभावात् । गवालम्भमिति वचनात्कलौ गोसवनिवृत्तिः । युगान्तरविषयत्वात् ॥ २६ ॥

मरुतां स्तोमेनापरिमितां पुष्टिं पुष्यति ॥ २७ ॥

'मरुतां स्तोमेनानन्तां श्रियं जयति' (२२-१३-४)इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

एतेन त्रीन्याजयेत् ॥ २८ ॥

एतेन द्वौ त्रीन्वा याजयेदित्यापस्तम्बः । श्रीकामौ श्रीकामा वा यजेरन् । मरुतां स्तोमेन यक्ष्यावहे इत्यर्थमिति संकल्पः । राजपुरोहितयाजवद्द्विवचनेन यजमानाभिधानम् । दीक्षा द्वादशाहवत् । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ २८ ॥

**इन्द्रस्तोमेनोक्थ्येन रथंतरसाम्ना बृहसाम्नो-
भयसाम्ना वा तेन द्वौ याजयेत् ॥ २९ ॥**

गतः ॥ २९ ॥

**ऋषभेणाग्निष्टोमेन बृहत्साम्ना ब्राह्मणोऽ-
(ब्रह्मणोऽ)धिपतिः समानानां भवति ॥ ३० ॥**

व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

**इन्द्राग्न्योः कुलायेन राजपुरोहितावुभावे-
कस्यां याजयेत् ॥ ३१ ॥**

इन्द्राग्न्योः स्तोमो राजपुरोहितयज्ञः । राजपुरोहिताविन्द्राग्न्योः स्तोमेन यक्ष्यावहे ॥ ३१ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसं प्रावरुद्धे(द्ध्यै) विशं राजा प्रविशति ॥ ३२ ॥

ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति पुरोहितः । राजा राज्यप्राप्त्यर्थमिति क्षत्रियः । तेन सह

संकल्पः । सायुज्यकामयज्ञवत् । यदि राजा गृहपतिस्तदा फलचमसप्रयोग इति केचित् ॥ ३२ ॥

विध(घ)नेन विपाप्मानं भ्रातृव्यꣳहते ।
तेन सर्वा मृधो विहते ॥ ३३ ॥

भ्रातृव्यहननार्थमित्यर्थः । पापक्षयोऽपि फलम् । यं राजानं विशो नापचयेयुर्यो वा ब्राह्मणस्तमसा पाप्मना प्रावृतः स्यादिति श्रुतेः । विध(घ)नद्वय ताण्डके पठितम् । उभयं पश्वभिचारार्थं च तैत्तिरीयक उत्तरो विध(घ)नः पठितः । तस्य(दा) पापक्षयफलं विध(घ)नस्य पापक्षयार्थता सामवेदसूत्रकारेण लाट्यायनेनाप्युक्तम् । अपिना ज्ञातप्रायश्चित्तमिति । विघनेन यक्ष्ये, पापक्षयार्थमभिचारार्थं वा पशुकामो वा छन्दोगमतात् । सर्वमग्निष्टोमवत् ॥ ३३ ॥

संदꣳशेन भ्रातृव्यवान् वज्रेण षोडशिनाऽभिचरच्छे(ञ्छ्ये)नेन व्याख्यातः ॥ ३४ ॥

श्येनादप्यत्र विशेषः । राजानं संदंशेनाभिचरेज्जनपं वज्रेण (इति) च्छन्दोगवचनात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशरात्रस्त्रिरात्रो वर्द्धिकामः ॥ ३५ ॥

एताभ्यामिष्ट्वा ज्योतिष्टोमेन यजेत न शान्त्यर्थमिति च्छन्दोगवचनात् । त्रयोदशातिरात्रो ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, ऋद्धिमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वमतिरात्रवत् । सषोडशिकः ॥ ३५ ॥

सर्वस्तोमेन बुभूषन् ॥ ३६ ॥

सर्वस्तोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति संकल्पः । शेषमतिरात्रवत् ॥ ३६ ॥

अप्तोर्यामेण पशुकामः ॥ ३७ ॥

यजेतेति शेषः । अप्तोर्यामः क्र(क)त्वन्तरः पूर्वोक्तः । पश्वर्थं वाऽप्तोर्यामेणातिरात्रेण यक्ष्ये, सर्वान्कामानवावाप्नवानीत्यागूः षोडशिमान्पूर्वमेवोक्तः अस्याप्तोर्यामस्य बृहस्पतिसववदभिषेकः (शुक्रामन्थिनौ भवतः ।) शुक्रामन्थिनोः संख्या तेनैव । शेषं पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

यस्मात्पशवः प्र प्रेव भ्रꣳशेरन्निति ॥ ३८ ॥

अप्तोर्यामेण सर्वमाप्नोति सर्वं जयति (आप० श्रौ० २२–१३–१९) इत्यापस्तम्बः ॥ ३८ ॥

एकादशिनाः पशवो भवन्ति ॥ ३९ ॥

ऐकादशिनाः पशवः । यूपच्छेदनकाले अग्निष्ठप्रथमानित्यादि । ताण्डके छन्दोगे चैकादश रशना एकादश पशव एकादश यूपा भवन्तीति परिसंख्यानादुपशयपात्नीवतयोर्निवृत्तिरिति केचित् । ऐकादशिनप्रदर्शनार्थमिति न्याय एवेति केचित् । तैत्तिरीये सर्वस्तोमोऽग्निष्टोमसंस्थः । 'योऽग्निष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेत' (तै० सं० ७-१-३) इति ॥ ३९ ॥

नवसप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४० ॥

नवसप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रजामवाप्नवानीति । सर्वमतिरात्रवत् ॥ ४० ॥

विषुवता ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति ॥ ४१ ॥

द्विभार्यस्य ज्येष्ठायाः पुत्रो ज्यैष्ठ्यकामो यजेत । विषुवताऽतिरात्रेण यक्ष्ये ज्यैष्ठ्यमवाप्नवानीति । नामधेयाद्विषुवद्धर्माः । न षोडशिमान् । तस्योदिते प्रातरनुवाकमुपाकरोतीति भरद्वाजः । तथैवातिग्राह्याः । सारस्वत्या मेष्याः सौर्या वोपालम्भः । एकविंशतिः सामिधेन्यः ॥ ४१ ॥

गोष्टोमेन भ्रातृव्यवता ॥ ४२ ॥

यजेतेति शेषः । गोष्टोमेनातिरात्रेण यक्ष्ये, भूतिमवाप्नवानीति । न षोडशिमान् ॥ ४२ ॥

आयुषा स्वर्गकामः ॥ ४३ ॥

यजेत । आयुषाऽतिरात्रेण यक्ष्ये, स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति । शेषमतिरात्रवत् ॥ ४३ ॥

अभिजिता पशुकामः ॥ ४४ ॥

यजेतेति शेषः । अभिजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । षोडशिमानभिजिद्धर्माः पशवश्चैकादश एकयूपमित्यादि ॥ ४४ ॥

विश्वजिता ग्रामकामः ॥ ४५ ॥

यजेतेति शेषः । विश्वजिताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, भ्रातृव्यजयार्थमिति । विश्वजिद्धर्मा षोडशिमान् । सर्वस्वदानम् । उदवसाय रोहिणीमित्यादि ॥ ४५ ॥

त्रिवृता ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ४६ ॥

यजेतेति शेषः । त्रिवृताऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थं ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति वा संकल्पः । षोडशिमान् । सर्वं ज्योतिष्टोमातिरात्रवत् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशेन वीर्यकामः ॥ ४७ ॥

यजेतेति शेषः । पञ्चदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । षोडशिमान् ॥ ४७ ॥

सप्तदशेन प्रजाकामः ॥ ४८ ॥

सप्तदशेनातिरात्रेण यक्ष्ये प्रजामवाप्नवानीति । सर्वं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

एकविंशेन प्रतिष्ठाकामः ॥ (ख० १२) ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने
पञ्चमः पटलः ।

एकविंशेनातिरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमिति संकल्पः । अत्रैकयूपे वैका(अत्र कापे-ग्यैका)दशिनी वेत्युपदेशः । अतिरात्रश्चरम इति वचनात्त्रयोदशातिरात्राः सहस्रदक्षिणा-युक्ताः । तस्मादादावन्ते च त्रैधातवीया । अश्वतरश्चैकाहाः समाप्ताः ।

अथ षोडशीक्लृप्तिविकल्पः । प्रकृतावतिरात्रे विकृतौ कारणात्तु नियम्यते । यत्र विरा-ट्संपत्तिमाह विराजं संपद्यत इति । स्तोत्रियाणां यत्र विराट्संपत्तिः षोडशिना प्रयुज्य-मानेन संपद्यते तत्र ग्रहीतव्यः । यत्र त्वगृह्यमाणेन संपद्यते विराण्न तत्र प्रयोक्तव्यः । ऐकाहिकेष्वतिरात्रेषु ज्योतिःषु प्रयुज्यते । अनुक्रमणात् । तथा सर्वस्तोमे चाप्तोर्यामे च । न च सप्तदशानुक्रान्तः । तथा विषुवति गोष्टोमायुष्टोमयोरभिजिद्विश्वजितोश्चानुक्रान्तः । तथैकस्तोमेषु द्वादशाहे ह्यतिरात्रे गृह्यते । तथा विराट्संपद्येत । त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशीति वचनाच्च । द्वादशाहे गवामयनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणं पुरस्ताद्विषुवतः 'षोडशिनमुपयन्ति' इति ब्राह्मणेनातिरात्रयोः षोडशिग्रहणमेवं वा 'ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञः' इत्यधिकृत्य 'ते संस्तुता विराजमभिसंपद्यन्ते द्वे चर्चा-वतिरिच्येते' इत्यग्निष्टोमेषु सत्सु स्वरसामसु द्वयोः स्तोत्रिययोरतिरेके षोडशिनः प्रयोगे तस्मादतिरात्रयोर्विप्रतिषेधाद्विकल्पो वा गवामयने त्वहीनत्वाम्नानाद्द्विरात्रस्योत्तमेऽ-हनि ग्राह्य इत्यादिना तस्यान्यथा समाम्नात एव षोडशिनाऽतिरात्रसत्रेषु द्वादशा-हिकोऽतिरात्रो गृह्यते । अथ(त्र) तु प्रकृतौ विकल्पः ।

सत्रमध्यपात एकाहेषु प्राप्तं यथा गृह्यते न वा त्रयोदशातिरात्रे सर्वस्तोमे ग्रहणमु-त्तमायामतिरात्रे च सत्रे सर्वस्तोत्रे ग्रहणम् । यत्र त्वाम्नातस्तत्र ग्रहणमेव । यथा षोडशिनो भवन्ति । यत्र त्वतिरात्रमात्रचोदना तत्र प्रकृतावेव विकल्प इति षोडशि-क्लृप्तिः ॥ ४९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथाहीना उच्यन्ते—

द्विरात्रप्रभृतय उपरिष्टादतिरात्रा अहीना
एकादशरात्रात् ॥ १ ॥

द्विरात्रादयोऽप्यहीनाः क्रमेण विधीयन्ते । सर्वे चाऽहीना अन्यतरते(तोऽ)तिरात्रा भवन्ति । यदि चैवाहीनो यदि च सत्रम् । उभयथैवोभयतोऽतिरात्रो द्वादशाहो भवति, आदेशात् । अन्यथाऽहीनोऽप्युभयतोऽतिरात्रो भवति । सर्वमुत्तरत्र वक्ष्यते । चत्वारो द्विरात्रा व्युष्टिद्विरात्राङ्गिरसकापिवनचैत्ररथनामानः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ॥ १ ॥

तेषां द्वादशाहेनाहीनभूतेन कल्पो व्याख्यातः ॥ २ ॥

गतः ॥ २ ॥

द्विरात्रस्य त्रिरात्रस्य चतूरात्रस्य पञ्चरात्रस्य सप्तरात्रस्य नवरात्रस्योत्तममैन्द्रवायवाग्रम् । शुक्राग्रं वा ॥ ३ ॥

गृह्णातीति शेषः । प्रथमो व्युष्टिद्विरात्रः । व्युष्टिद्विरात्रमौपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तरणान्तं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम ऐन्द्रवायवाग्र इति ॥ ३ ॥

द्विरात्रस्योत्तरेऽहन्षोडशिनं गृह्णाति ॥ ४ ॥

द्विरात्रस्यैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः शुक्राग्रमुत्तरम् । त्रिरात्रस्यैतच्चैवाऽऽग्रयणाग्रं च । चतूरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । पञ्चरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । षड्रात्रे द्विः परिवर्तते । सप्तरात्रस्यैतच्चैन्द्रवायवाग्रं च । अष्टरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । नवरात्रे त्रिः परिवर्तते । दशरात्रस्यैतच्चैवैन्द्रवायवाग्रं च । एकादशरात्रस्यैतच्चैव शुक्राग्रं च । द्वादशरात्रे चतुः परिवर्तते । षोडशिनो ग्रहणं द्विरात्रस्योत्तरेऽहन्निति (२२-१४-१-१४) ॥ ४ ॥

मध्यमे त्रिरात्रस्य चतूरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु ॥ ५ ॥

ग्राह्यो मध्यमे त्रिरात्रस्य । चतुर्थे चतुर्थे चतूरात्रप्रभृतिषु नानाऽहीनेषु (आप० श्रौ० २२-१४-१९) इत्यापस्तम्बः । कापेयानामैकादशिनानां च विकल्पो लभ्यते । दशसहस्रं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । श्वोभूतेऽतिरात्रः शुक्राग्रः । ऐकादशिनानां षट्कं दशसहस्रं ददाति । एवमुदवसानीयान्तम् । अतिरात्रः षोडशिमान् । एवं तण्डिनां क्लृप्तिः । तैत्तिरीयाणां स्वर्गः फलमाम्नातम् । छन्दोगानां नित्य एवेति ॥ ५ ॥

आङ्गिरसेन यः पुण्योऽहीन इव स्यात्स एतेन यजेत ॥ ६ ॥

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते ॥ ६ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति ॥ ७ ॥

अभिप्लव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपितास्त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तेजस्तेनावरुन्धे (७—१—४) इति श्रुतेस्तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति ॥ ७ ॥

सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम् ॥ ८ ॥

सर्वस्तोमैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः । सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै (तै० सं० ७—१—४) इति ब्राह्मणम् । द्वादशभिः स्तोत्रैरुपेतोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ॥८॥

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते--

गायत्रं पूर्वेऽहन्साम भवति । त्रैष्टुभमुत्तरे ॥ ९ ॥

गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामकं साम । तदेतद्धोतुराभिमुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽहनि द्रष्टव्यम् । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किंचित्साम नास्ति तथाऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते तदेतदुत्तरदिने गायेत् ॥ ९ ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरं पूर्वेऽहन्साम भवति ॥ १० ॥ बृहदुत्तरे ॥ ११ ॥

प्रकृतौ तु बृहद्रथंतरयोरैच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥१०॥११॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

वैखानसं पूर्वेऽहन्साम भवति षोडश्युत्तरे ॥ १२ ॥

तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप् चेति (तै० सं० ७—१—४) इत्यत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी । तयोः पूर्वस्मिन् गायत्र्यामुत्पन्नं साम गीतम् । तदुत्तरस्मिंस्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतम् । न ह्यत्र तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः— यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम तत् पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमावर्त्यमाना जगतीत्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृहतीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशान्नापैति । षोडशीशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरवीताख्यं सामोच्यते । तच्चोत्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् । तेन षोडशिसाम्नाऽयं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशान्नापैति ।

ननु अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः प्राप्त्यभावादप्राप्तविधानान्न परिसंख्या । ततश्च तदितरद्विरात्रेष्वपि गृह्यत इति वृत्तिकारमतिः । भाष्यकारमते तु द्विरात्रान्तरेषु परि-

संख्यातत्वेन षोडशिनियतस्याभावादाङ्गिरसां द्विरात्र एव नियमेन षोडशी गृह्यते (जै० सू० १०–९–१३) इति ॥ १२ ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति । हविष्कृन्निधनमुत्तरम् ॥ १३ ॥

पञ्चधा विभक्तस्य साम्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनम् । पूर्वदिने हविष्मादिति शब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवमितरत्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अमावास्यायां पूर्वमहर्यजनीय उत्तरम् ॥ १४ ॥

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याह्नो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् । इतरस्य वीर्यं तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् । शुक्लपक्षस्य प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्धमासवर्तित्वाद्भिन्नवीर्ये भवतः ॥ १४ ॥

कापिवनेन यं कामं कामयेत तमेतेनाभ्यश्नुते ॥ १५ ॥

एतेन कापिवनेन सर्वकामानां प्राप्तुं शक्यत्वादिमं कापेयं कुर्यादिति भावः ॥१५ ॥

तस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्र उत्तरम् ॥ १६ ॥

अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः' इति वाक्येनोक्तम् । तत् प्राथम्यवत्प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणोक्तम् । 'अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति' इति ॥ १६ ॥

चैत्ररथेन सर्वमन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १७ ॥

चैत्ररथेन प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति (२२–१४–२२) इत्यापस्तम्बः । चैत्ररथेन द्विरात्रेण यक्ष्ये । प्राणेष्वन्नाद्ये च प्रतितिष्ठति व्याख्यातः फलवादः ॥ १७ ॥

तस्य त्रिवृत्पञ्चदशोऽग्निष्टोमः पूर्वमहरायुरतिरात्र उत्तरम् ॥ १८ ॥

अत्र सर्वत्राहःशब्देनैकदिनसाध्यः स्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिप्लवाख्यः कश्चित्षडहयागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिप्लवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

अग्निष्टोमः पूर्व आयुरतिरात्र उत्तर इति भरद्वाजोऽपि । षोडशिमानाङ्गिरसादिषु विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचिदिच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतिरिति । व्युष्टिद्विरात्रस्य राजसूयकरणभूतस्यापि विदेवनादयोऽङ्गभूता इति केचिन्नेच्छन्ति । व्युष्टिद्विरात्रविध्यन्तामत्र य उत्तरास्तथाऽप्याङ्गिरसचैरत्ररथकापिवनपृष्ठ्याः षडहस्यैवाऽऽद्या गोर्विकारे अहनी अतिरात्रस्तु सर्वस्तोमोत्तरमेव । पञ्च पूर्वे कापेयास्तूत्तरे षट् तथैव नामधेयगता धर्माः प्रवर्तन्ते ॥ १८ ॥

गर्गत्रिरात्रेण वसून् रुद्रानादित्यानभ्यारोहति ॥ १९ ॥
एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥ अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्र इत्यहानि रथंतरं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि ॥ २१ ॥

गर्गत्रिरात्रस्य कर्म—गर्गत्रिरात्रेण यक्ष्ये वसूनां रुद्राणामादित्यानां सायुज्यार्थमिति । पृथक्त्वे स्वर्गोऽपि फलम् । द्वादशाहवदारम्भकाल इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः सारस्वतश्चरुर्बार्हस्पत्यश्चरुरिति ॥ (ख० १३) ॥
दीक्षणीया त्रैधातवीया वा ॥ २२ ॥

इयांस्तु विशेषः—शिशिरे पर्वण्यारम्भः । सक्षेदान्तं कृत्वा त्रैधातवीया । प्रश्ने कृतेऽहीनो गर्गत्रिरात्रः । त्रैधातवीयां कृत्वा बृहस्पतिपुरोहितेत्यादि वा पशुयागान्तमग्निवत् । ततः प्रवर्ग्यसंभरणं च काठकश्चैत्रैधातवीयान्तं कृत्वा सावित्रमग्निं चेष्य इति संकल्प्योपकल्पनमुभयपक्षे दीक्षणीया त्रैधातवीया भवति ॥ २२ ॥

बभ्रुररुणा रोहिणी पिङ्गाक्ष्येकहायनी सोमक्रयणी ॥ २३ ॥

तदेव रूपं स्पष्टीक्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला पिङ्गलाक्ष्येकहायन्येकसंवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा गवामन्यासां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जजादुद्गच्छत् । यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिरूपं धृतवती तस्माद्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोमं क्रीणीयात् । 'तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहि' (७–१–६) इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

सहस्रं दक्षिणा प्रथमेऽहंस्त्रीणि च शतानि नयेत् । त्रयस्त्रिंशतं चैवं द्वितीये (तृतीये च) सहस्रयातिरिच्यते । द्विरूपा रोहिण्युभयत एन्यन्यत एनी वा ॥ २४ ॥

प्रतिदिनमविच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्येकैकस्मिन्दिने त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । उभयत एनी स्यात् (तै० सं० ७–१–६) इति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयत एनी । अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

तदाहुरन्यत एनी स्यात्सहस्रं परस्तादेतम् (७–१–६) इति । तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्ररेखा पर्याप्ता । तत्रोपपत्तिं चैवमाहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र शुक्ररेखाऽपेक्षितेति ॥ २४ ॥

तां प्रथमेऽहनि नयेत् । उत्तमे वोत्तमा ॥ २५ ॥

तां दातव्यां गाम् ॥ २५ ॥

प्रथमेऽहनि देयस्त्वमग्ने सहस्रमानयोद्बलस्याभिनस्त्वम् । सनः सहस्रमानय प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ उद्भृष्टिस्तमनुमन्त्रयते । वेहद्द्वितीये त्वमपामोषधीनाꣳ रसेन रसिनी बभूविथ । सा मा सहस्र आभज प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति वेहतं वामनस्तृतीये प्रतिष्ठाऽसि सहस्रस्य वैष्णवो वामनस्त्वम् । स नः सहस्रमाधेहि प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरिति ॥ २६ ॥

दातुं योग्यो देयः । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमी (७–१–६) इति । गतमन्यत् ॥ २६ ॥

वामनं तं ज्येष्ठ्यथैनं सहस्रमुत्सृजाति ॥ २७ ॥

ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्येनोत्सृजेत् ॥ २७ ॥

यत्तेनैकां प्रतिवरं प्रत्युत्सृजेयुस्तादर्कसहस्रयाजी पुनः सहस्रं प्रजायते ॥ २८ ॥

यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे सति गोसहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथंचित्प्रतिगृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दिशेत् । योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात् । इयं वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्देशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न भवति ॥ २८ ॥

दातव्यायास्तस्या गोराघ्रापणं विधत्ते—

तामुत्तरेणाऽऽग्नीध्रं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

अग्नीधः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनाऽऽनीयाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवघ्रापयेत् ॥ २९ ॥

दक्षिणेन वा वेदिं नीत्वाऽन्तरा यूपमाहवनीयं चावस्थाप्याऽऽग्नीध्रहविर्धानयोर्वाऽऽजिघ्र कलशमिति द्रोणकलशमवघ्रापयेत् ॥ ३० ॥

विशताद्रयिरिति मन्त्रान्तः ॥ ३० ॥

उदीचीमाग्नीध्रमानीय तस्यां तार्ष्यमध्यस्य पुरस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यामुभा जिग्यथुरिति आग्नीध्रे जुहोति । तस्मिꣳस्तार्प्येऽधिष्णियानां रूपं विग्रथितं भवति ॥ ३१ ॥

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् । होमाङ्गभूतो मन्त्रः । तदैरयेथामिति मन्त्रान्तः । इन्द्राविष्णू देवते । त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—' त्रेधा विभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रꣳ साहस्रीमेवैनां करोति सहस्रस्यैवैनां मात्रां करोति ' (तै० सं० ७—१—७) इति । त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधा विभक्तव्यमिति यत्तेनैनां सहस्रतमीमेव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करोति न केवलं सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामेवैनां करोति । अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—रूपाणि जुहोति (७—१—७) इति । रोहिणी पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्रास्तत्रोन्नेयाः ॥ ३१ ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

प्रतीचीꣳ सदसः स्रक्तिमानीयेडेरन्त इति तस्या दक्षिणे कर्णे जपति ॥ ३२ ॥

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा मन्त्रं जपेत् । ब्रूतादित्यन्तः ॥ ३२ ॥

तामुत्सृज्य विज्ञानमुपैति यद्यपुरुषाभिवीता प्राची यादरात्सीदयं यजमानः (ख० १४) ॥ कल्याणं लोकमजैषीदिति विद्यात् । यदि दक्षिणा क्षिप्रेऽस्माल्लोकात्प्रेष्यतीति विद्यात् । यदि प्रतीची बहुधान्यो भविष्यतीति विद्यात् । यद्युदीची श्रेयानस्मिँल्लोके भविष्यतीति विद्यात् ॥ ३३ ॥

तां गामित्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीधे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वाऽध्वर्यवे वा दद्यात् ॥ ३४ ॥

सहस्रमस्य सा दत्ता भवति (७–१–७) इति हि ब्राह्मणशेषात् ॥ ३४ ॥

द्वौ वोद्गातारौ कुर्वीत यतरो नाऽऽश्रावयेत्तस्मै दद्यात् । द्वे वा तृतीये ब्रह्मणे दद्यात् । तृतीयमग्नीधे ॥ ३५ ॥

नाऽऽश्रावयेत्तस्मै दद्यादिति पैङ्गचब्राह्मणे समाम्नानाच्च ॥ ३५ ॥

सा मा सुवर्गं लोकं गमय सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमय सा मा सर्वान्पुण्याँल्लोकान्गमय सा मा प्रतिष्ठां गमय प्रजया पशुभिः सह पुनर्मा विशताद्रयिरित्यभिमन्त्र्य ददातीति ॥ ३६ ॥

तां प्रतिगृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वां भूतां प्रतिगृह्णामि न सहस्रमेका मा भूता विश मा सहस्रꣳ स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना मा विश सुषदा मा विश सुशेवा मा विशेति ॥३७॥

यो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयात् ॥ ३६॥३७ ॥

तामन्यया गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽवसृजति ॥ ३८ ॥

गतः ॥ ३८ ॥

यास्तिस्रस्त्रिꣳशत्यधि तामुपसमाहृत्य दश प्रथमेऽहन्याशिरे दुहन्ति । विꣳशतिं द्वितीये त्रिꣳशतं तृतीये ॥ ३९ ॥

सर्वत्र दुहन्तीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

कृतान्नं प्रथमेऽहनि देयम् । हिरण्यं[1] गौर्वास इति द्वितीये । अनो रथोऽश्वो हस्ती पुरुष इति तृतीये ॥ ४० ॥

---

१ क. ख. ग. मध्यमेऽहनि देयमथ यद्वासो यदनो यदश्वो यद्धोर्यत्पुरुषो यद्धस्ति यद्धिरण्यं तदुत्तमेऽहनि देयम् ।

कृतान्नं कृतान्नमित्येके । देयमिति सर्वत्रान्वयः । अनः शकटः ॥ ४० ॥

य आर्षेयो विद्वाꣳस्तस्मै प्रथमेऽहनि दद्यात् । योऽनार्षेयो विद्वाꣳस्तस्मै द्वितीये । य आर्षेयोऽविद्वाꣳस्तस्मै तृतीये ॥ ४१ ॥

ऋषेरपत्यमार्षेयस्तस्मै । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥

दक्षिणा नयन्न्यूना दशतो नयेद्यस्मा एकां गां दित्सेत्त्रयोदशभ्यो दशतमुपसमाकुर्याद्यस्मै पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतं यस्मै तिस्रस्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतमनेकस्मै वैकां यस्मै पञ्च द्वाभ्यां ताभ्यां दशतमेवमा शतादा वा सहस्रात्सहस्रेति किंचिद्दद्यात् ॥ ४२ ॥

गतः ॥ ४२ ॥

यदि दद्यादनूबन्ध्यावपायाꣳ हुतायां दद्यादुदवसानीयायां वेष्टोत्तमां दक्षिणां नीत्वोदवसाय वा ॥ ४३ ॥

विकल्पः ॥ ४३ ॥

शबलि समुद्रोऽसि विश्वव्यचा ब्रह्मा देवानां प्रथमजा ऋतस्यान्नमसि शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽस्यमृतमसि तां त्वा विद्म शबलि दीद्यानां तस्यास्ते पृथिवी पादोऽन्तरिक्षं पादो द्यौः पादः समुद्रः पादः परोरजास्ते पञ्चमः पाद एषाऽसि शबलिः सा न इषमूर्जं धुक्ष्व वसोर्धाराꣳ शबलि प्रजाताꣳ श्रविष्ठाव्रतमुपगेषꣳ स्वाहेति शबलिहोमं जुहोति॥४४॥

शबलिरिति होमनामधेयम् ॥ ४४ ॥

नित्यः काम्यो वा ॥ (ख० १५) ॥ ४५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथ पद्धतिः—रोहिणी पिङ्गलैकहायनी त्रिंशतामन्यतमां सहस्रदक्षिणां कृत्वा त्रिंशस्क्रयो व्रतधुगेका एवोपवसथ्यान्तम् । रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनकाले व्रतदुहाऽऽशिरार्थं दुहन्ति । महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादिरग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाले यूपत्रयस्योच्छ्रयणमग्निष्ठः पूर्वेद्युरुच्छ्रितः । कापेयानामैकादशिनानामादितस्त्रय आलभन्ते । आग्नेयोऽग्निष्ठे अग्निष्ठस्योत्तरेणैन्द्रः । दक्षिणतश्चाग्निष्ठस्यैन्द्रः । अथोपशयानि-

देशः । कृष्णमृगस्ते पशुरिति सहस्रं दक्षिणा । गर्गत्रिरात्रस्यान्वहं विभज्य दानम् । त्रयस्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि प्रथमेऽहनि ददाति । एवं द्वितीये तृतीये च सहस्र्यतिरिच्यते सहस्रपूरणी । सा तु रोहिणी उपध्वस्ता द्विरूपा शुक्लकृष्णवर्णा उभयत एनी उभयतः शुक्ला दाक्षिणौ होमौ हुत्वा दिवं गच्छेत्यादि त्रयस्त्रिंशच्च त्रीणि शतानि ददाति । अश्वतरोऽपि दीयते । सहस्रदक्षिणाः कृत्वा दक्षिणादानकाले न्यूना दशतो नयेत् । दशसंख्या हीना नयेत् । न दश ना दश नयेदित्यर्थः । दशतं न विच्छिन्द्यादिति श्रुतेः । यास्तिस्रस्तिस्त्रिंशत्यधिकास्तासां न दशत्वम् । नयनकाल उत्तमेऽहनि दशत्वसंपत्तिः सहस्रतम्या सह । अथवाऽधिकानां तिसृणां त्रिंशता दशकेन सह नयनम् । एकादशैकादशदशतं न विच्छिन्द्यादिति दशानां न्यूनतैव प्रतिषिद्धा नाधिकता । एवं दक्षिणासु नीयमानासु प्रथमदशक उद्भृष्टिर्मुख्य उत्सृष्टस्तं यजमानोऽनुमन्त्रयते त्वमग्न इति । प्रदानकाले च दशसंख्याया न्यूनता । तदुक्तं यस्मादेकां गां दास्यन्स्यादिति तस्मादेवं दानं प्रथमं तावन्मुख्यानां चतुर्णा अर्धिनां चतुर्णां तृतीयानां च द्वयोरेकैकाम् ।

अथ तृतीयानां चतुर्णामेकस्य च द्वे द्वे । अथ पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां द्वयोर्विगृहीतयोर्द्वे द्वे एवं सति पादी(दि)नामेवं द्वे द्वे । तृतीयानां द्वयोश्चतस्रो द्वयोस्तिस्रोऽर्धिनां मुख्यानामेकैकां महासंख्या त्रिंशत् । अथ मुख्यानां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च पुनश्च पञ्च पञ्च मूर्धा(अर्धि)नां द्वाभ्यां द्वाभ्यां पञ्च पञ्च महासंख्या नवतिः । अथ मुख्यानां चतुर्णां पादी(दि)नां चतुर्णां तृतीयानां द्वयोश्चैकैकामेवं शतं संपद्यते । एवमुत्तरशतद्वयं त्रिंशच्च प्रथममुख्यानामर्थि(र्धि)नां तृतीयानां द्वयोरेकैकां तृतीयानां चतुर्णां पादी(दि)नामेकैकस्य च द्वे द्वे । पादी(दि)नां त्रयाणां तृतीयानां विगृहीतयोश्च द्वे दत्त्वा विरामः ।

यास्तिस्रोऽधिका मुख्यानां त्रयाणामेकैका तत्र न दोषः । उतमेऽहनि दशत्वसंपत्तिरेवमुत्तरेष्वहःसु शतत्रयस्य विंशतां तिसृणां च दानं, त्रिंशतां तु विशेषः—मध्यमेऽहनि मुख्यानां पञ्च पञ्च पुनश्च मुख्यानां द्वयोः पञ्च पञ्च तिसृणामधिकानां मुख्यानामेकस्यैकाऽर्थि(र्धि)नां द्वयोरेका । उत्तमेऽहनि त्रिंशतां विशेषः–मुख्यानां द्वयोः पञ्च पञ्चार्थि(र्धि)नां द्वयोः पञ्च पञ्चाधिकानां तिसृणामर्धा(र्धिनां) द्वयोरेकका तृतीयानामेकैकस्यैका । एवं कृते सहस्रतमी आग्नीध्रस्यैव । एवं सहस्रापत्तिः ।

अथ द्वादशच्छेदनमेव प्रतिषिध्यते । दशतं न विच्छिन्द्यादिति । अधिके न दोषः, इत्यस्मिन्पक्षे त्रिंशतामधिकानां तिसृणामेव विभागः प्रथमेऽहनि त्रिंशतां प्रथममुख्यानां पञ्च पञ्च तसृणां दानं तदा तिसृणां षट्षट् मध्यमेऽहन्यार्थि(र्धि)नां मुख्यानां च द्विकेन सह तिसृणां दानमुत्तमेऽहनि द्विकेन सहैवं द्रष्टव्यानि । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंतनयः ।

पयसां विशसनकाले व्रतदुहा सह विंशतिं दुहन्ति परिस्तरणान्तम्, महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि । उक्थ्यः, न त्वतिग्राह्याः । अत्र षोडशी तैत्तिरीयकश्रुत्या—' त्रैष्टुभं मध्यमस्याह्न आज्यं भवति ' । ' संयानानि सूक्तानि शꣳसति, षोडशिनँ शंसति ' इति वचनाच्च । ताण्डिनां छन्दोगानामुत्तमेऽतिरात्र आम्नातः षोडशी तत्र विकल्प एव न समुच्चयः । सहस्रꣳ स्तोत्रियाः इति श्रुतेः । शुक्राग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणम् । अग्निष्ठस्य दक्षिणस्य दक्षिणत उत्तरस्योत्तरतः पुनर्दक्षिणतश्चोत्तरतस्त्रिवृद्भ्यां परिवीयाग्निष्ठस्योत्तरे सारस्वतमग्निष्ठप्रभृतिदक्षिणतस्तृतीये सावित्रमग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमेवं पशवो निर्दिष्टाः । पूर्ववद्दक्षिणाकाले पूर्ववद्दत्त्वा यजमानोऽनुमन्त्रयते । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । पयसां विशसनकाले त्रिंशतं दुहन्त्याशिरार्थं परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादि अतिरात्रा आग्रयणाग्रः । पशुकाल आश्विनं गृहीत्वा यूपचतुष्टयस्योच्छ्रयणमग्निष्ठप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थस्य दक्षिणतोऽग्निष्ठप्रभृति । तस्योत्तरतः पुनश्चैवमुत्तरतः । अथोपशयनिधानं त्रिवृद्भ्यां परिवीयाग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः पृष्ठ ऐन्द्राग्नं दक्षिणतः पृष्ठेऽन्ते वारुणम् । अथोपशयानिर्देशः—कृष्णमृगस्ते पशुरिति दक्षिणादानम् । पूर्ववद्दक्षिणासु नीयमानासु वामनो मुख्यः । यजमानो यथापाठमस्मिन्नुत्तमेऽहनीत्यनुमन्त्रणान्तं कृत्वा तां सहस्रतमीं रोहिण्युपध्वस्तादिगुणयुक्तां कल्याणीं कमनीयामेवंलक्षणां सहस्रतमीमुत्तरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं नीत्वाऽऽहवनीयसमीपे द्रोणकलशं निधाय तं सोममवघ्रापयेत् । आ जिघ्र कलशमित्यनेन मन्त्रेण रयिरिति मन्त्रान्तः । दक्षिणेन वेदिमिति विकल्पः । अनन्तरमुदीचीमुदङ्मुखमाग्नीध्रमण्डपं नीत्वा तस्याः पृष्ठे तार्प्यमवस्थापयति । घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यमिति व्याख्यातं वाजपेये राजसूये च । तस्मिंस्तार्प्ये धिष्णिया भवन्ति । सूत्रे चतुरश्राः परिमण्डला वा धिष्णिया इष्टकाः । संख्या द्वादशादयः । अथ शब्देन प्रायश्चित्तं कृत्वा पुरस्तादग्नीध्रमण्डपस्य प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखां स्थापयित्वा रूपाणि जुहोति । यानि तस्या रूपाणि भवन्ति लोहिताय स्वाहेति एवमादीनि । अथ वाऽश्वमेधिकान्येके समामनन्ति (२२–१६–६) इत्यापस्तम्बः । अञ्ज्येताय स्वाहेत्यादि । प्रतीचीं प्रत्यङ्मुखां सदसः कोणमानीय तस्या अभिमुख इडेरन्त इति यजमानो जपति । उत्थायोत्सृज्य सहस्रतमीं विज्ञानमुपैति । शोभितकारकैर्यद्यपौरुषेण प्रेरितः प्राचीं दिशं यायादार्द्धिं प्राप्नोति यजमानः कल्याणं लोकं जयति । यद्दक्षिणा अस्माल्लोकाच्छीघ्रं प्रयाति । यदि प्रतीचीं प्रभूतधान्यराशिर्भविष्यति । यदुदीदीचीं श्रेयानस्मिंल्लोके तामुत्सृष्टां यजमानोऽनुमन्त्रयते, सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति चतुर्भिर्मन्त्रैः । केचिदनुषङ्गं वा पठन्ति । यास्त्रिष्वहःसु

त्रिशतो नवतिरितिस्रस्तासु एनां सहस्रतमीं मिश्रित्वा तामग्नीध इत्येवमादिभ्यो ददाति ब्रह्मणे होत्र उद्गात्र उन्नेत्रेऽध्वर्यवे वा दद्यात् (२२–१६–११) इत्यापस्तम्बः । यस्मै ददाति गां तस्य स्वभागो नियम्यते । द्वौ वोन्नेतारौ वृत्वा यतरो नाऽऽश्रावये-त्तस्मै वा इति। दद्यादिति शेषः । उन्नेतारौ द्वौ प्रकृतावप्येक उन्नयति एको हारियोजनं यजति तस्य लिङ्गं सर्पसत्रे कपिशयौ उन्नेताराविति ताण्डकेऽप्युक्तम् । द्विभागं वा ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध इति । अथवा द्विभागं ब्रह्मणे तृतीय-मग्नीध इत्येवं विभागः । तदाऽपि स्वभागे नियमः । सर्वेभ्यो वा सदस्येभ्य इति । अथवा सर्वेभ्यः सदस्येभ्य इति। अथवा ऋत्विग्भ्य इति। उदाकृत्य वा सा वशं चरेत्, इत्यादि । उदाकृत्य संस्कृत्य वशं चरेत् । यस्तामविद्वान्प्रतिगृह्णातीत्युक्तम् । एका सती-(ऽसी)त्यनेन मन्त्रेण प्राकृतमन्त्रस्य प्रत्याम्नायः । सदस्यानां विधिः (इति) तां शत-मानेन हिरण्येन निष्क्रीय शतमानमविदुषे दत्त्वा यजमानस्य गोष्ठे सहस्रतमीं विसृजति, सद एत्य वि सुव इत्यादि तिरोअह्नान्तम् । यस्मा एकां गां दद्यान्न साहस्रेऽधि किंचि-द्दद्यात् । दद्यादित्येके, इत्यापस्तम्बसूत्रम् । ततोऽनुबन्ध्याद्युदवसानीयान्तं कृत्वाऽन्यमा-हवनीयं प्रणीय शबलिहोमान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । मैत्रावरुणी वा काठक इति भाष्यकृत् ।

यक्ष्ये गर्गत्रिरात्रेण शिशिरे तु यजेत्सुधीः ।
काठको वा महाग्निर्वा सक्षेदान्तं प्रकल्प्य तु ॥ १ ॥
त्रैधातवीया सावित्रं चेष्ये पक्षान्तरे तथा ।
बृह(बार्ह)स्पत्याऽनेन कुर्याद्द्वादशाहवदेव च ॥ २ ॥
रोहिण्यादिश्च संयुक्ता क्रयणी त्रिंशता क्रयः ।
तया सह सहस्रं तु विभज्यैवान्वहं ततः ॥ ३ ॥
अतिरिक्ता तु साहस्री एनी श्वेता तथैव च ।
उद्धृष्ट्युच्छ्रितपृष्ठा स्याद्व्याख्यातो वामनस्तथा ॥ ४ ॥
उत्तमेऽहनि नीतासु दक्षिणासु तथैव च ।
साहस्री खलु कल्याणी नीत्वाऽऽग्नीध्रस्य मण्डपम् ॥ ५ ॥
घ्रापणं कलशस्यास्य पृष्ठे तार्प्यस्य लङ्घनम् ।
धिष्ण्यानामिष्टकारोपः सूत्रैर्वेधनमेव च ॥ ६ ॥
द्वादशैकादशाष्टौ च षडित्यादि तथैव च ।
प्रायश्चित्तं त्वकृत्वैवाथोभा जिग्यथुरेव च ॥ ७ ॥

---

१ तु फलं वदेत् ।

अथ शब्दप्रयोगात्तु होममाहवनीयके ।
आग्नीध्रीये तथैकेषां रूपाणि च जुहोति हि ॥ ८ ॥
लोहिताय तथा स्वाहाऽञ्ज्येतायेति वा भवेत् ।
कर्णे जपित्वा विज्ञानं सा माऽभीत्यनुमन्त्रणम् ॥ ९ ॥
चतुर्भिर्मन्त्रैर्यष्टव्यं प्रजयाद्यनुषज्यते ।
तथा तिस्रस्त्रिंशतोऽप्यूर्ध्वास्वेवैनां तु मिश्रयेत् ॥ १० ॥
आग्नीध्रादेस्तु दानं स्यादुदात्येति संस्क्रिया ।
एकाऽसीति च मन्त्रेण ऋत्विजां च प्रतिग्रहः ॥ ११ ॥
शतमानेन निष्क्रीय गोष्ठे यष्टा समुत्सृजेत् ।
एका व्रतधुगेव स्यात्तथैव तु दशादयः ॥ १२ ॥
त्रयः कापेयका आद्येऽप्यह्नोरुत्तरयोस्तथा ।
चतुरश्चतुरश्चैव व्यत्यासेनाप्युपाक्रिया ॥ १३ ॥
यूपानामेव निर्माणमन्नाद्यानां तथैव च ।
यस्मा एकां तु यच्चोक्तं न साहस्रेति केचन ॥ १४ ॥
अन्ये तु शबलीकर्म सौत्रामण्यादयस्तथा ॥ ४५ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अथ सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

बैदात्रिरात्रेण यो राज्यमाशंसमानो (ने) न लभेत स एतेन यजेत ॥ १ ॥

बैदात्रिरात्रेण स्वराज्यकामः । बैदत्रिरात्रेण यक्ष्ये स्वराज्यार्थमिति । विद्युदादि सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् । शबलिहोमान्तं प्रश्ने कृतेऽहीन एव बैदत्रिरात्रः ॥ १ ॥

तस्य त्रयास्त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे षोडशिमन्तो रथंतरं वामदेव्यं बृहदिति पृष्ठानि गर्गत्रिरात्रेणोत्तरेषां त्रयाणामहानि व्याख्यातानि ॥ २ ॥

इयान्विशेषः—त्रयस्त्रिवृतोऽतिरात्राः षोडशिमन्तोऽतिरात्रसंस्थाः । शिष्टं गर्गत्रिरात्रवत् । अनिकायित्वात्षोडश्याहिकानां गुणविकारः ॥ २ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः ॥ ३ ॥

यजेतेति शेषः । छन्दोमपवमानेनातिरात्रेण यक्ष्ये । पशूनवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वं गर्गत्रिरात्रवदहःक्लृप्तिश्च ॥ ३ ॥

अन्तर्वसूनां पशूनाप्नोति ॥ ४ ॥

अन्तर्वसूनां त्रिरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्भूयासमिति संकल्पः । प्रश्नेऽहीन एवान्तर्वसुः । सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् ॥ ४ ॥

पराकेण स्वर्गकामः ॥ ५ ॥

यजेतेति शेषः । पराकेण यक्ष्ये स्वर्गप्राप्त्यर्थमिति । सर्वं गर्गत्रिरात्रवत् । सर्वेषां शबलिहोमः निकायिनां पशुक्लृप्तिश्च ॥ ५ ॥

अत्रेश्चतुर्विंशश्चतूरात्रश्चत्वारोऽस्य वीरा आजायन्ते सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयः ॥ ६ ॥

तथैव चत्वारस्त्रिरात्रा निकायिनः । अत्रेः प्रथमश्चतूरात्रस्तस्य कर्मात्रेश्चतूरात्रेण यक्ष्ये प्रजार्थमिति । विद्युदादि द्वादशाहवदारम्भकालादिसाग्निचित्काठको वा । तस्य कर्मसु होता ऋग्वेदकुशलः, उद्गाता सामवेदकुशलः, अध्वर्युर्यजुर्वेदकुशलः, सभेयशब्देन ब्रह्मा लक्ष्यते । सभेयो ब्रह्माऽऽथर्वणवेदकुशलः । एवं चत्वारो जायन्ते ॥ ६ ॥

अग्निष्टोमः प्रथममहः ॥ ७ ॥

द्वादशाहवदौपवसथ्यान्तमत्रापि समन्वारम्भहोमः । रात्रौ वसतीवरीः परिहृत्य पयोविशसनान्तं कृत्वा परिस्तरणान्तम् । महारात्र इत्याद्यग्निष्टोमः । अग्निं युनज्मि० ऐन्द्रवायवाग्रः पूर्वस्मिन्रुग्रहपक्षमाश्रित्याऽऽग्नेय एक एवातिग्राह्य आश्विनं गृहीत्वाऽति (त्रि) वृद्भ्यां परिवीयाऽऽग्नेयमग्निष्ठस्योत्तर ऐन्द्रः । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशतं ददाति । यज्ञायज्ञीये नमस्तेऽस्तु० पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ॥ ७ ॥

उक्थ्यो मध्यमोऽतिरात्रश्चतुर्विंशाः पवमाना उद्यन्तस्तोमा एवमितरेषां त्रयाणामहानि व्याख्यातानि ॥ ८ ॥

श्वोभूत उक्थ्यः । ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः, शुक्राग्रः । पशुकाले त्रिवृद्भ्यां परिवीयाग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्न उत्तरत (स्तृतीये) सावित्रं दक्षिणतस्तृतीये सारस्वतम् । अथोपशयनिर्देशः, द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत उक्थ्यः सौर्य एवातिग्राह्य आग्रयणाग्रः । पशुकाले त्रिवृद्भ्यां परिवीयाग्नि-

ष्ठप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशयनिर्देशः । द्वादशशतं ददाति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । रात्रौ पारिस्तरणान्तम् ।

श्वोभूते महारात्रे बुद्ध्वा, अतिरात्र स्तस्मिन्षोडशिग्रहणं, सर्वे अतिग्राह्या उत्तरत्र्यहपक्षे आग्नेय एक एव, ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे (अन्त्ये) बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । अथोपशयः । द्वादशशतं ददाति । तिरोअह्वान्तमनूबन्ध्यावपायां हुतायां पात्नीवतकर्म । अग्नेर्विमोकहोममुदवसानीयान्तम् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी च । मैत्रावरुणी वा काठकपक्षे ॥८॥

जामदग्न्येन । पूर्वान्पोषान्पुष्यन्ति ॥ ९ ॥

एताꣳल्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुधनपोषानपुष्यत्संपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः पुष्टिहेतुयागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्न्यौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण तथैव पलितौ दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पलितं स्वकीयं देहं न जानाते । अयमर्थः— पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमादात्स्यात्तथाऽपि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिमन्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति भाष्यकारः । अथ विधत्ते—'एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं विद्वाꣳश्चतूरात्रेण यजेत ' (तै० सं० ७–१–९) इति । जामदग्न्येन चतूरात्रेण यक्ष्ये, पुष्टिमवाप्नवानीति । सर्वं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति । आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णवस्त्रिकपालः सौम्यश्चतुष्कपालः । सावित्रः पञ्चकपालः । धात्रः षट्कपालः । मारुतः सप्तकपालः । बार्हस्पत्योऽष्टाकपालः । मैत्रो नवकपालः । वारुणो दशकपालः । ऐन्द्र एकादशकपालः । वैश्वदेवो द्वादशकपालः ॥ (ख॰ १६) ॥ दर्विहोमा भवन्ति । अग्ने वेर्होत्रं वेरध्वरमा॑ पितरं वैश्वानरमवसेऽकरिन्द्राय देवेभ्यो जुषताꣳ हविः स्वाहा । देवावश्विना मधुकशयाꣳग्नास्मि यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतम् । देव विष्णवुर्वधेमं यज्ञं यजमानायानुविक्रमस्व । देव सोम रेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव

१ क. ख. ग. 'मावित' । २ क ख. ग. जुहुताँ । ३ क. ख. ग. 'यायेमं यज्ञं य' । ४ क ख. ग. 'वेधास्मिन्यज्ञे य' ।

सवितः सुषावित्रमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायानुसुवस्व । देव धातः सुधाताऽद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय वाचं[1] वदत । देव्यादितेऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानायैधि । देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय सुनवस्व । देव्यनुमतेऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्यस्व । दिव्या आपोऽत्र[2] नम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय । सदः सदः प्रजा वाँ नृभुर्जुषाणः[3] । देवेन्द्रेन्द्रियमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि । देव त्वष्टः सुरेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधि[4] । इति प्रतिनिगद्य[5] होमाः । इन्द्राय देवेभ्यो जुषता२ँ[6] हविः स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ॥ १० ॥

पुरोडाश आसूपसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति(७–१–९)इत्युक्तम् । उपसदस्त्रिविधा आग्नेय एककपाल इत्याद्या यत्र समाम्नाताः पुरोडाशास्तेषामौपासने श्रपणं निर्वापादयस्तूष्णीं दर्विहोमा आज्येन उपसदामा(द्या)ज्यप्रत्याम्नायः, आज्येन प्रधानाहुतयः—अग्ने वेर्होत्रमिति यथालिङ्गं जुहोति । जुह्वामुपस्तरणाभिघारणं च । इन्द्राय देवेभ्य इति सर्वत्रानुषङ्गः । वैश्वदेवान्तं कृत्वा व्याख्याता द्विरात्रे तद्वदुपसदाहुतिमन्त्राणामुच्चारणमेवं पूर्वाह्णे अपराह्णे च । अहःक्लृप्तिश्च पूर्ववन्निकायपशुक्लृप्तिश्च ॥ १० ॥

वासिष्ठस्य स२ँसर्पः । यः पुण्योऽहीन इव स्यात् स एतेन यजेत ॥ ११ ॥

वसिष्ठस्य संसर्पेण चतूरात्रेण यक्ष्ये, पुण्योऽहीन इति व्याख्यातं द्विरात्रे तद्वत्फलवादः । अत्र चतूरात्रवत्सर्वमहःक्लृप्तिश्च ॥ ११ ॥

विश्वामित्रस्य संजयो भ्रातृव्यवान्यजेत ॥ (ख० १७) ॥ १२ ॥

विश्वामित्रसंजयेन चतूरात्रेण यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थे, सर्वमतिरात्रवदहःक्लृप्तिश्च ॥ १२ ॥

अथ पञ्चरात्रोऽभिधीयते—

---

१ क. वाचो व° । २ घ. °पोऽन्नं नम्यन्त्वद्या° । ३ क. ख. ग. °वानसुभिर्जु° । ४ क. ख. ग. °नाय धेहि । ५ क. ख. ग. °गम्य हो° । ६ क. ख. ग. जुहुताँ ।

संवत्सरस्य पञ्चाहेन प्रैव जायते ॥ १३ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रैव जायते(७–१–९)इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पशुप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

प्र सहस्रं पशूनाप्नोति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणेऽपि व्याख्यातमिदम् ॥ १४ ॥

अथ सभायां वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—

वाचः प्रवदिता भवति ॥ १५ ॥

य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजेत प्रवदितैव वाचो भवति । अथो एनं वाचस्पति-रित्याहुः(७–१–९) इति ब्राह्मणशेषात् । पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, प्रजामवाप्नवानीति । पापक्षयः फलम् । अथवा पश्वर्थं, सुष्ठुवाचःप्रसरणार्थमिति वा फलनिर्देशः । सर्वं द्वाद-शाहवत् । शिशिरादिमहाग्निः काठको वौपवसथ्यान्तं वसतीवरीः परिहृत्य परिस्तर-णान्तम् ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः । सप्तदश उक्थ्यः ।
पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् ॥ १६ ॥

महारात्रे बुद्ध्वाऽग्ने नयेत्यादित्रिवृदग्निष्टोमः । पाक्षिकस्य प्रथमविकारः । आग्नेय एवातिग्राह्य ऐन्द्रवायवाग्रं त्रिवृद्भ्यां परिवीयाऽऽग्नेयमुपाकरोति । तस्योत्तरतो यूपं मीत्वा, ऐन्द्रमुपाकरोति, अथोपशयः पूर्ववत्, दक्षिणा पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । पाक्षिकस्य द्वितीयविकारः । ऐन्द्र एवातिग्राह्यः । शुक्राग्रः पशुकालेऽग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्नम् । अग्निष्टोमप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वतमुत्तरतश्च-तुर्थे सौम्यम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् । त्रयोऽतिग्राह्याः । ननु महाव्रतप्रयुक्ता अतिग्राह्याः । ननु प्राजापत्यः पशुः षोडशिनश्चात्राग्निष्टोमेऽपि चतुर्थे चतूरात्र इति वचनादग्निष्टोमवदेव क्रतुकरणमैन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्टोमप्रभृति दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । अथोपशयः पूर्ववद्दक्षिणा तृतीयसवन आग्रयणं गृहीत्वा षोडशिग्रहणमग्निष्टोमचमसैः प्रचर्य षोडशिहोमः । पत्नीसंयाजान्तम् । स्तोत्रप्रयुक्तं च सर्वं महाव्रतवदहीनसंततयः ॥ १६ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

विश्वजिन्नामाऽग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतित्वमापादितः पञ्च-ममहर्भवति । स पुनः सर्वपृष्ठो रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्रगतानि सामानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः ।

ननु द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः षष्टिघटिकात्मकादिनरः । द्विरात्रिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र ह्यभीन्धत एव दीक्षाभिरित्युक्त्वा दीक्षायुग्माणि षड्डुपन्यस्तानि द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग्द्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रम्, इति । तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः (८–१–१०) ।

ननु–त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः । वाक्यशेषादृक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेन्मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रैगुण्यम् । अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैयधिरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः (१–३–९) ।

नन्वेवं श्रूयते — 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु संपद्यते, किंवा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणादत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् (१०–६–७) ।

ननु —'विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति ' इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः, प्राप्तत्वात् । तथाहि ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । 'अभि त्वा शूर नोनुमः ' ' कया नश्चित्र आ भुवत् ' ' तं वो दस्ममृतीषहम् ' ' तरोभिर्वो विदद्वसुम् ' इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते —सप्तदशानि पृष्ठानि इति चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्याद्यः पक्षः ।

रथंतरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्व-

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः ।

सर्वत्वं बहुषु मुख्यं नतु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित ऐकाहिकत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु षडहविकृतित्वं तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते (७-३-३) ।

नन्विदमाम्नायते-- ‘ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ’ इति । षडहे षट्स्वह.सु क्रमेण रथंतरबृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणनाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेण पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमाम्नायते—‘ पवमाने रथंतरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाक्वरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम ’ इति । वचनं हि न्यायाद्बलीयः । तस्माद्देशविशेषा व्यवस्थिताः (१०—६—९) ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र ऐकाहिकः । अतिग्राह्यास्त्रयः । शुक्राग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति दक्षिणतः पञ्चमे मारुतमुत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । पुनरपि दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । अथोपशयः । सर्वस्वदानम् । द्वादशशतमेव दक्षिणा छन्दोगवचनात् । सर्वं तिरोअह्नान्तमनूबन्ध्यायां वपायां हुतायां पात्नीवतः कर्मशेषमग्निष्टोमवदुदवसानीयान्तं सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ॥ १७ ॥

अभ्यासङ्ग्येन ॥ १८ ॥

यजेतेति शेषः । अभ्यासङ्ग्यो द्वितीयः । अभ्यासङ्ग्येन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, सर्वकामार्थम् । आहारपृथक्त्वेन सर्वं पूर्ववत् । अनेका पशुक्लप्तिश्चाहर्योगाविशेषः । प्रथमोऽग्निष्टोमस्त्रय उक्थ्या अतिरात्रास्त्रिष्वहःसु आग्नेयाद्या अतिग्राह्या एकैकस्मिन्नेकैकम् । चतुर्थे षोडशी उक्थ्यवदेव क्रतुकरणम् । उक्थ्य इति वचनात् । अभ्यासङ्ग्य इति कोऽर्थः, स्तोत्रविषयमेतत् ॥ १८ ॥

यं कामं कामयते तमभ्यश्नुतेऽग्निष्टोमस्त्रय उक्थ्योऽतिरात्रः । त्रिवृतो द्वे सवने पञ्चदशमेकं पञ्चदशे द्वे सवने सप्तदशमेकꣳ सप्तदशे द्वे सवने एकविꣳशमेकमेकविꣳशे द्वे सवने त्रिणवमेकं त्रिणवे द्वे सवने त्रयस्त्रिꣳशमन्यम् ॥ १९ ॥

व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

पञ्चशारदीयेन बहोर्भूयान्भवति ॥ २० ॥

पञ्चशारदीयस्तस्य कर्म—वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चशारदीयेन पञ्चरात्रेण यक्ष्ये, बहोर्भूयासमिति संकल्पः । महाग्नियुक्तः सकाठको वा । सक्षेदान्तं प्रकृतिवत् ॥ २० ॥

अनुसंवत्सरं पशुबन्धेन यजेत ॥ २१ ॥

पशुबन्धेन यक्ष्ये, समारोपणादि मथित्वाऽऽयतने निधाय पश्विष्ट्यादि शाखाहरणादि, यूपाहुतिं हुत्वा यूपच्छेदनकाल उपशयेन सह पञ्चत्रिंशद्यूपानां छेदः । पात्नीवतस्य च वेदिकाले त्रयस्त्रिंशद्रथाक्षमात्रां चतुस्त्रिंशदुपरां रज्जुं मीत्वा तस्यास्तृतीयेन भागेन चतुर्भिः पश्चात्षड्भिः प्राची त्रिभिः पुरस्तादिति पाशुकी वेदिः । दशपदोत्तरवेदिः । शम्यामात्रेति केचित् । यूपैकादशिनीं विमाय पृश्नीर्वत्सतरीश्चाऽऽलभन्ते । युनज्मि तिस्र इति स्रुचः सन्नाभिमन्त्रणं केचिदिच्छन्ति । आज्यान्यभिमन्त्र्याग्निष्ठे प्रथमांश्चतुर्दश यूपान्मिन्वन्ति, उदगपवर्गान्व्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशतं मीत्वोत्तरोत्तरतश्चतुस्त्रिंशतं व्यत्यासेन ॥ २१ ॥

सप्तदश पृश्नीरुक्ष्णः पञ्चवर्षानानयन्ति सप्तदश पृश्नीर्वत्सतरीस्त्रिवत्सा अप्रवीताः ॥ २२ ॥

अथोपशयनीयानां पशूपाकरणकाले सप्तदश पृश्नीः पृश्निवर्णा उक्ष्णः पञ्चवर्षान्यूनः सप्तदश वत्सतरीस्त्रिवत्सास्त्रिवर्षा राजीवादिगुणयुक्ता आनयन्ति नतूक्ष्णः सप्तदश । अग्निष्ठप्रभृति व्यत्यासेनोपाकरोति दक्षिणापवर्गानिन्द्रामरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । अथ वत्सतर्योऽग्निष्ठमारभ्योत्तरतो दशप्रभृति व्यत्यासेन मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीति दक्षिणापवर्गान् । अथोपशयनिर्देशः । सर्वमेकादशिनीवत् ॥ २२ ॥

तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ॥ २३ ॥

प्रोक्षणादिपर्यग्निकरणान्तं तन्त्रेणोष्ट्रां(क्ष्णां) वत्सतरीणां च । तन्त्रेण संस्कारो वत्सतरीणां पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा ॥ २३ ॥

इतरानुत्सृजन्ति ॥ २४ ॥

उष्ट्राणां(क्ष्णां) च पर्यग्निकरणं कृत्वेतरानुत्सृजन्तीत्यर्थः । वत्सतरीभिः कर्मसमाप्तिः । तन्त्रेण वपाप्रचारः । मरुद्भ्यो वपां गवां मेदसामनुब्रूहि । एवं प्रेष्य, जातवेदो वपाभिरित्यूहः । अनूहो वाऽऽख्यातवादात् । वपामार्जनान्तं कृत्वा तेजसो मे पशुभ्यो मे श्रुतमसि तेजो मे श्रुतमसि पशून् मे इत्यादि । धाता रातिरिति समिष्टयजूंषि, इत्यादि संतिष्ठते पशुबन्धः ॥ २४ ॥

ततः संवत्सरे नवनीतपृश्नीररुणा आनयन्तीत-
रा१श्चैवोक्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरा-
नालभन्ते । प्रेतरान्सृजन्ति ॥ २५ ॥

आगामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धः । नवनीतपृश्निवर्णा वत्सतरीः । अपूर्वानेवोक्षणः । (पूर्ववदवोक्षणम् ।) ॥ २५ ॥

ततः संवत्सरे पिशङ्गीः सारङ्गीरानयन्ति । ता१-
श्चैवोक्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तराना-
लभन्ते । प्रेतरान्सृजन्ति ॥ २६ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यां पशुबन्धः । तत्रारुणवर्णा वत्सतर्यः । पूर्ववदवोक्षणादि (अपूर्वा एवोक्षाणः) ॥ २६ ॥

ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति । ता१श्चैवो-
क्षणस्तान्प्रोक्षितान्पर्यग्निकृताने(नि)तरानालभन्ते ।
प्रेतरान्सृजन्ति ॥ (ख० १८)॥ २७ ॥

पुनरागामिन्यां वैशाख्यामेवं पशुबन्धे उक्ष्णां (क्ष्णां) वयोवर्णादिविशेषादिषु वृत्तिः । तस्मादविरुद्धेऽस्मिन्पक्षे सवनीयाश्च तद्वर्णवयोविशिष्टा अन्या एवं वा प्रथममग्निं वा पशुबन्धेषु प्रथम उक्षाणः । तेषामेव पुनः पुनः संस्काराः । तत्रैव सवनीयाः । प्रथमप्रभृति उक्ष्णां वायव्या(व्याध्यादिर्य) दा तदा यद्युक्ष्णो रुद्र इत्यादि प्रायश्चित्तम् । तद्वर्णवयसमानीय संस्काराः पर्यग्निकरणादयः ॥ २७ ॥

पञ्चमे वर्षे सोमा भवन्ति । त्रिवृदग्निष्टोमः ।
पञ्चदश उक्थ्यः । सप्तदश उक्थ्यः । पञ्चदशोऽग्नि
ष्टोमः । सप्तदशोऽतिरात्रः । पूर्वां पौर्णमासी-
मुत्थान१ संपादयेदेत उक्षाणः सवनीया भवन्ति ।
अजोऽग्नीषोमीयोऽन्वह१स्त्री१स्त्रीनालभते एवमे-
वोत्तरेणैन्द्रमारुता उक्षाणो मारुत्यो वत्सतर्यः
॥ २८ ॥

यदा पञ्चसंवत्सरादूर्ध्वं सवनीयत्वाभावात् पूर्वमुक्षाणां संस्कृतानां नाशः, असंस्कृतमपि तद्वर्णवयसमालभेत (इति)च्छन्दोगवचनात् ।

एकाष्टकायां बृहस्पतिः पुरोहित इत्यादि । अथवा सूत्रकारेण पञ्चशारदीयारम्भकालस्यानुक्तत्वात्सूत्रान्तरोक्तकाल एवाऽऽरम्भः । छन्दोगमतादाश्विन्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यां सप्तम्यामष्टम्यां वा पञ्चशारदीयस्य संकल्पादि, सक्षेदान्ते पशुबन्धैर्यक्ष्ये । इत्याद्येवं पशुबन्धं

कृत्वा पञ्चसंवत्सरमागामिन्यामेकाष्टकायां वा बृहस्पतिः पुरोहितेत्यादि द्वादशाहवच्छिरे दीक्षन्ते, वसन्त उत्तिष्ठन्तीत्यादि, महाग्निः काठको वा द्वादशाहवदौपवसथ्यान्तं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अत्रैक एवाऽऽग्नेयः । षडहस्य पूर्वेऽन्यहवदत्र ग्राह्या इत्येके। पशुकाल एत उक्षाणः सवनीयाः पञ्चमीपाः (श्चामीषां) पर्यग्निकरणम् । मीमांसकमते तद्रूपाद्या इति। इन्द्राय मरुद्भ्यस्त्वा जुष्टं० इति। त्रीन्सर्वांस्तन्त्रेण पशुयागः । द्वादशाहवद्दक्षिणा, पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ॥

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । त्रीनालभन्ते । उपशयः । पूर्ववत्पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । उक्षणस्त्रीनालभन्ते । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रः षोडशी । न त्वातिग्राह्यः । उक्थ्यवदेव क्रतुकरणमुक्षणस्त्रीनालभन्ते पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदशोऽतिरात्रः शुक्राग्रः । अतिग्राह्यत्रयं पशुकाल उक्ष्णामवशिष्टात्पञ्चाऽऽलभन्ते । सर्वत्रोपशयानिधानानिर्देशश्च । इन्द्राय मरुद्भ्यो जुष्टमुपाकरोमीत्येवं निगमाः । सर्वत्र तन्त्रेण वपायागः । इन्द्राय मरुद्भ्यो गवां वपानां मेदसामनुब्रूहीत्येवं निगमाः । इन्द्रस्य मरुतां जेमानमिति । अन्वहं सर्वत्र द्वादशशतं ददाति । पाक्षिकस्य पञ्चानामह्नां विकारोऽतिरात्रं तिरोअह्न्यान्तं कृत्वा यज्ञपुच्छमिति सर्वं पूर्ववत् । तत उदवसानीयान्तं कृत्वाऽथ सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ॥ २८ ॥

यद्युक्ष्णो रुद्रोऽभिमन्येताग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निरुप्याथान्यमुपाकुर्यात् । यद्यप्सु म्रियेतापोनप्त्रीयं चरुम् । यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुम् । यदि सऽशीर्येत भौममेककपालम्। यदि श्वभ्रं पतेद्वैष्णवं त्रिकपालम् । यदि श्लोणः कूटो वा बार्हस्पत्यं चरुम्। यद्यन्धः काणो वा सौर्यमेककपालम् । यदि प्रसहाऽऽनयेयुरिन्द्राय प्रसह्वत (न) एकादशकपालम् । यदि सेनाया अभीत्वरीं विन्देच्छार्दूलो वा हन्यादिन्द्राय यजत एकादशकपालम् । यदि नश्येद्वायव्यं चरुम्। यद्यन्येन मृत्युना प्राजापत्यं द्वादशकपालम् ॥ २९ ॥

सर्वत्र निरुप्याथान्यमुपाकुर्यादित्यन्वयः । अन्यव्द्याख्यातम् ॥ २९ ॥

महाव्रते स्पर्धमानास्त्रिवृदग्निष्टोमः । गौरुक्थ्यो महाव्रतं गौरुथ्य आयुरतिरात्रः॥ (ख०१९) ॥ ३०॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

चतुर्थान्तं महाव्रतम् । अन्तर्महाव्रतेन पञ्चाहेन यक्ष्ये भ्रातृव्यजयार्थं परमरणार्थं वा । यदा भ्रातृव्यवतस्तदा नैमित्तिकोऽयं विधिरिति च्छन्दोगसूत्रकारमतिः । औपवसथ्यान्तं प्रथमपञ्चरात्रवत् । महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निष्टोमः, ऐन्द्रवायवाग्रः पशुक्लृप्तिरनीका च प्रथमपञ्चरात्रवत् । आग्नेयोऽतिग्राह्यः । दक्षिणा अन्वहं द्वादशशतं, पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः, ऐन्द्रवायवाग्रः, ऐन्द्रोऽतिग्राह्यः षोडशिकस्य द्वितीयः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते महाव्रतं गवामयनवत् । प्राजापत्यः पशुः कापेयानां प्राप्त एव । सोमान्नीतादि सर्वजितिवत् । अतिग्राह्याः सांवत्सरिकवत्सर्वस्वदक्षिणा । केचिद्द्वादशशतमेवाऽऽग्निकमिति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्य ऐन्द्रवायवाग्रे नातिग्राह्यः । उत्तरत्र्यहपक्ष आग्नेय एकः । अत्र षोडशी उक्थ्यश्चेत्तदैव क्रतुकरणं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंशोऽतिरात्रः षोडशिमानुत्तरत्र्यहपक्ष ऐन्द्र एक एवातिग्राह्यः । इतरथा तिरोअह्न्यं यज्ञपुच्छप्रभृति अनूबन्ध्यावपायां पात्नीवतं कर्मोदवसानीयान्तम् । सौत्रामणी मैत्रावरुणी च ।

अत्र पुरुषमेधः पञ्चम इत्यापस्तम्बः । व्याख्यातः पूर्वमेव । अहःक्लृप्तौ विशेषः । अग्निष्टोमो वोपोत्तममयुतं प्रथमेऽहनीत्यादि दक्षिणतो विकल्प आम्नातस्ताण्डके पाठा*च्च ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

====

*अथ द्वादशाहप्रस्तावे सर्वतोमुखं प्रतिजानीते---

सर्वतोमुखेन यः कामयेत सर्वमिदं भवेयमिति । मध्ये गार्हपत्यः । प्रतिदिशं सौमिका विहाराः । त्रिवृत्प्राच्यां दिशि । पञ्चदशो दक्षिणतः । सप्तदशः पश्चात् । एकविꣳश उत्तरतः ॥

अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति यः कामयेत स सर्वतोमुखेन यजेत । यथाऽऽह भगवान्बौधायनोऽपि पैङ्ग्यशाखाब्राह्मणवाक्यान्युदाहृतवान् 'देवासुरा ह यत्र महासंग्रामᳶ संयेतिरे तद्ध शिबिरौशीनरो देवानां वर्गादसुराञ्जिगाय । तस्यो हेन्द्रो जितवरं ददौ । स होवाच शिबिर्नैष्ठत्रं भयं न गच्छेदिति । तं वर्षिष्ठीयप्रस्थे सर्वतोमुखेन याजयांचकार । ततो ह वा एतच्छिबिं नैष्ठचं भयं न यच्छति । यं कामयेतानपजय्यं जयेदिति तं वर्षिष्ठीयप्रस्थे सर्वतोमुखेन याजयेत् । अनपजय्यमेव जयति ' (बौ० श्रौ० १८ । ४९) इत्यादि । मोक्षार्थमेतत्कर्मेति भाष्यकृत् । मध्ये गार्हपत्य इति वचनात्तदेताश्चतस्रः शाला अनुदिशं मापयन्ति । प्रचरन्ति प्राञ्चः प्रचरन्ति दक्षिणा प्रचरन्ति प्रत्यञ्च उदञ्चः प्रचरन्ति । तस्मान्मध्ये गार्हपत्यो भवति । प्रतिदिशं सौमिका विहाराः सदक्षिणा शालामुखीयाद्याः । दक्षिणद्वारसमीपे दक्षिणाग्निकल्पनम् । सर्वत्र देशभेदादृत्विग्भेदः । स्तोत्रभेदाच्छस्त्रभेदः । त्रिवृतादि प्रतिदिशं दिग्भेदाच्च । षडा हि(ग्नि)कान्येतान्यहानि द्वादशाहे दशरात्रकाणि । तस्माद्द्वादशाहधर्मा अहीनधर्माश्च प्रवर्तन्ते । तत्कर्म द्वादशाहवद्दीक्षाकालः शिशिरे दीक्षन्त इत्यादिर्व्याख्यातः ।

अत्र बौधायनीये द्वैधसूत्रे विशेषः—'चिन्वीत सर्वतोमुखेऽग्निमिति बौधायनः । न चिन्वीतेति शालीकिः । अत्रो ह स्माऽऽह मौद्गल्यः पूर्वस्मिन्नेवाग्निचय इतरेषु सावित्राः स्युरिति । इत्येतदपि न कुर्यादित्याञ्जीगविः' (बौ० श्रौ० २३।१९) इति ।

अत्रेयं पद्धतिः—उक्तकाले प्रातरग्निहोत्रᳶ हुत्वा सर्वतोमुखेन काठकाग्नियुक्तेन * द्वादशशतदक्षिणेन यक्ष्ये । अहमेव सर्वस्येश्वरो भूयासमिति संकल्पः । विद्युदसि । ततः सोमप्रवाकवरणम् । एक एव सोमप्रवाकः । स प्राह महादेवयज्वनः सोमो भविष्यति तत्र भवताऽऽध्वर्यवं कर्तव्यम् । अथ प्रश्नः—क ऋत्विज इत्यादिनाऽहीनः सर्वतोमुखस्त्रिवृत् । पित्रुपस्थानान्तम्[3] । एवं ब्रह्मणस्तृ(स्त्रि)वृति ब्रह्मत्वं कर्तव्यमिति । एवं हौत्रं कर्तव्यमिति । क इत्युक्तेः सर्वतोमुखस्तृ(स्त्रि)वृत्क ऋत्विज इत्युक्ते नारायणशर्मादयः । का दक्षिणा इत्युक्ते द्वादशशतदक्षिणा इति । तृ(त्रि)वृति हौत्रं गायत्रं कर्तव्यमिति स्वे(श्ये)न विधिना प्रवृत्तिः । चतुर्णां वरणमाश्रित्य प्रयोगः—पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पञ्चदश इति च विशेषः । उद्गातृवरणान्तं पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि । सप्तदश आध्वर्यवमित्यादि पुनश्च यज्ञशर्मण इत्यादि एकविंश इति विशेषः । एवं प्रतिदिशि सोमप्रवाकवरणं कृत्वा समन्त्रकं वरणं कृत्वा मधुपर्कः । इतरेषामेवम् ।

* अथ केचित्त्रैधातवीयामिच्छन्ति, सहस्रदक्षिणाविधानात् ।

१ समेधिरे । २ सर्वत्रेति पाठः । ३ पितृनुप ।

सर्वेषामृत्विजां वरणमिति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे प्रागादिक्रमेण मधुपर्कस्तन्त्रेण देवतोपस्थानं तन्त्रेण ततो नान्दीश्राद्धम् । सावित्रमग्निं चेष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति संकल्पः । शर्कराणामुपकल्पनं विहारक्लृप्तिः शम्यामात्रेण (भ्रमणं) गार्हपत्यं परिलिख्य द्वादश (प्र)क्रमेण चतुर्विंशतिप्रक्रमेण वा दार्शिकी वेदिः । प्रतिदिशं सौमिकविहाराः सह दक्षिणाग्निशालामुखीयसदोहविर्धानाग्नीध्रीयाभिः सर्वासु दिक्षु पुरुषस्य दक्षिणहस्तभागे दक्षिणाग्निं मार्जालीयं च सव्यहस्तभागे प्रवर्ग्योदेशाग्नीध्रशामित्रोत्करचात्वालाः । गृहे दीक्षापक्षमाश्रित्य प्रयोगः—पक्षे एवं दार्शिकवेदिचतुष्टयं कृत्वा संभारयजुरादिसनीहारप्रस्थापनान्तं कृत्वाऽप्रवृत्ते दीक्षापरिमाणे द्वादशेऽहनि पृथक् पृथगरण्योः समारोप्य य इहाध्यवस्येदिति विधिना गमनं यदि बहिर्दीक्षणीया तदा शर्कराणामुपकल्पने कृते—अरण्योः समारोपणं देवयजनाध्यवसानमग्निं मथित्वोपावरोह्य गार्हपत्ये निदधाति ।

प्रतिविहारं षोडशर्त्विजो भवन्ति । प्रतिविहारं पात्रभेद ऐष्टिकानां पाशुकानां सौमिकानां च । प्रतिविहरणादि सर्वं सौमिकं क्रियते औदवसानीयायाः प्रतिविहारं द्रव्यनिर्देशः । केचित्तन्त्रेणेति । प्रतिविहारं संभारयजूꣳषि स्वे स्वे स्थाने सोमपरिवे(पे)षणम् । सप्तहोता पूर्वस्मिन् विहारे प्रतिविहारं वा स्वे दक्षे सर्वत्राऽऽवर्तते सर्वविहारेषु संभवतां युगपदनुष्ठानं दीक्षणीयायामग्न्याधानयाजमानेष्वग्न्यभिधानामनूह इत्यापस्तम्बमतिः । केचिदूहं कुर्वन्ति । अग्निं गृह्णामि सुरथान्ये मयो भुवो य उद्यन्तमारोहन्ति सूर्यमह्ने । आदित्यमित्यादि स्वेष्वायतनेषु मनीषया । इमा और्जमित्यादि । अग्नयो हव्यवाह इह तानावहतं, ऊहपक्षे अनूहपक्षे च । दैक्षणीयꣳ हविरिदमेषां मयीति । अन्तराऽग्नी सर्वविहारेषु भेदेन इह प्रजा० सकृदेवानूहेन । इमे पितृणामग्नयो वाड्ढव्या पितृभ्य आ । तान्पूर्व इत्यादिवदनूहो वा । इदमहमग्निस्तन्त्रेण अनूहेन पयस्वती चाग्ने व्रतपते० पूर्वस्मिन्विहारे । सर्वानग्नीनभिसंधाय सकृदनूहेन प्रणीताप्रणयनमविकारेण । ओं निर्वपत । अग्निꣳ होतारमित्यनूहेन । अत्रानूहो वा चतुःशिखण्डा० भूमयो भूत्वा महिमानं पुपोषु ततो देवस्यो वर्धन्ते पयाꣳसि । यज्ञिया यज्ञान्० ईडेऽन्यः० इत्यनूहः । और्णाम्रदूनि प्रथमानि स्योनं देवेभ्यो जुष्टानि सदन(सदनेभ्यः)बर्हींषि । आज्यमसि भेदेन तत्र तत्र गत्वाऽवेक्षणमाज्यं मन्त्रेण शक्यत्वात् । अद्भिराज्यमाज्यैरापः० शाकैररिमान्यज्ञान्० शुक्राणि वः शुक्रासु ज्योतींषि वो ज्योतिःषु आ द्विषु ये चूर्णपञ्चानां वो वातानां उत्तरेष्ववीत्यशब्दस्य वःशब्दः हविःशब्दस्यानूहो वा सर्वं नृदेवानां को देवता(ना)मभ्यः अशिश्रेम बर्हिष्यन्तः पृथिव्यां चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशासो युव(वयु)नानि वस्ते० कामे धुक्ष्व यजमानाय कामान् । शिवाश्च मे शग्माश्चैधि स्योनाश्च मे सुषदाश्च मे स्तौर्ज-

स्वत्यश्च मे पयस्वत्यश्च स्तोषमूर्जं मे पिन्वध्वं० उग्रास्थो ग्राहं० मभिभुवस्य० अभिभूम० यज्ञशब्देषु सर्वत्रानूहः। एषु यज्ञेषु० केचित्तु—भाष्यविरुद्धमिति व्याचक्षते। अविक्षोभायेत्यनूहः। तेजिष्ठेत्यस्याभिधानादूहपक्षे—अवभृथवद्युनज्मि वः जातवेदसः। इन्धाना वः वयं वः ये मे अग्नय एषां यज्ञानां ऋष्यात् अनूहो वा। तेजिष्ठा वः या वो अग्नय० व्ययध्वं मा वो दभन्। विधृतीभिर्विशो यन्त्राभिः विशो यन्त्रानुदमाना अरातीन् सीदन्त्यो देवीः सुकृतस्य विधृतयः स्वधृतयः० मयि धारयत इमे प्रतस्तरा उभयस्य धर्तार विधर्तार प्रयाजानामुतानुयाजा० आरोहत पथो जुहव० जुहूस्थ घृताच्य गायत्र्याम्न्यः कविभिर्जुषाणाः। अव्यथमाना यज्ञाननुगच्छध्वं समीच्यो यज्ञं नया स्थोपदेवानाग्नेयेन० उपभृद्भिः० सपत्नान्० दोहैर्यज्ञान्० सुभृदस्थोपभृतो घृताच्य त्रैष्टुभेन छन्दसा विश्ववेदसः। उत्तरं पूर्ववत्। अधरं ध्रुवाम्य ध्रुवाः स्थ धरण्य० इत्यादि स्योना मे सीदत सुषदा पृथिव्यां दिवि सीदत इमे स्रुवा अभिजिघ्रति होमाञ्छतक्षरा० सर्वा यज्ञानां समञ्जन्ति विष्ठा० इमा स्थाल्यो घृतानां पूर्णा अच्छिन्नपयसा शतधारा उत्सा शेषं सवनीयवत्। आसन्नाभिमन्त्रणं क्रमेण। चित्तिः स्रुगित्यविकारेण सकृदङ्गिरसो० एषां यज्ञानां० उच्छिष्म० इत्यनूहेन। अग्न्यन्त्यभिधानादि ऊहपक्षे—ऊच्छिष्मा अग्नयो यजमानायैविष्ट निशुष्माऽभिदासते। अग्नयो देवेद्ध मन्विद्ध मन्द्रजिह्वा मर्त्यानां ते होतारो ऊर्ध्वं० सीमद्धा अग्नय आहुता स्वाहाकृता० मनास्थ प्राजापत्यादिमनोभिर्माहुतैराविशत० वागस्यैन्द्री० भेदेनान्वारम्भः। केचिन्मुख्यस्यान्वारम्भमिच्छन्ति। विप्रतिषेधादत औहेन वा—वाचः स्थैन्द्रः सपत्नक्षयण्यो वाचामैन्द्रियेणाविशत। देवाः पितर० इत्यविकारेण। अग्नय इदमित्यत्राग्निभ्य इदं० वसन्तानृतूनां प्रीणामि ते मा प्रीताः प्रीणातु ग्रीष्मानृतूनां प्रीणामि ते माः प्रीताः प्रीणातु वर्षानृतूनां प्रीणामीत्यविकारेण शरद ऋतूनां प्रीणामि प्रीण(णातु)न्तु हेमन्तशिशिरावित्यविकारेण। एको ममैकेत्यविकारेण। आज्यभागानुमन्त्रणे विशेषः—अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययाभिः। केचिद्देवयज्यया(इति)। केचिदग्नीषोमीयानामहं देवयज्ययाभिरिति। तथैव प्रधानानुमन्त्रणम्। अग्नयो मा दुरिष्टात्पातु सविताऽघशंसात्तमेतैर्जुष्टं० सुरूपास्मिन्पुरोडाशखण्डे इडादेवता परा 'सुरूपवर्षवर्ण० इत्यविकारेण। देवताभिधानात्। इडे भागं जुषध्वं जिन्वगा जिन्वावर्तः। तासां वो भक्ष्यमाणस्य० मार्जनं पूर्वस्मिन्विहारे यत्र चतुर्धाकरणं त्रेधाकरणं वा तत्राऽऽवर्तते आग्नीध्रभागान्तमेता वो अग्नयः समिधस्ताभिर्वर्धध्वं० इति प्रकृत्या वाऽयं ते अग्न इत्यनूहः। अग्न्यभिधानादथवा यं वो अग्नय अग्नयो नः जातवेदस अग्नयः संदहत० सप्तहोता तन्त्रेण। वेदिर्बर्हिरित्यनूहः। केचिद्वेदयो बर्हींषि श्रितानि हवींष्यिध्मा० आज्यानि० याज्या० बर्हि-

षामहं देव यज्ययाभिः० वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेरुदग्रभीषु० निग्राभैरधरान्० समञ्जन्तां बर्हीँषि हविर्भिघृतै० दिव्यमित्यादि उज्जितयो(र)विकारेण—एमा अग्मन्०, सा मे सत्याऽसीत्यविकारेण रोहितेन वोऽग्नि० गमयन्तु हारिभ्यां वः इन्द्रमगमयतु, एतशो नव दिवः खीला अवतताः० आद्धचुत्थिताः । तैः सहस्रकाण्डैरोषधयो मो०, वि ते मुञ्चामीत्यविकारेणाग्नेर्विमोक्त्वात् । वि युष्माकं मुञ्चामि० इति वा धर्तादस्मासु० विष्णूनां शंयूनामहं देवयज्ययाभिर्यज्ञेन० यज्ञा नमो वो यज्ञा नमो नमश्च वो यज्ञाः संतिष्ठध्वं० (सर्वत्र) उप वो नमः० इष्टा यज्ञा औहेन वा । भेदेन वा इष्टा यज्ञा द्राविणोदस आशीर्वन्तस्तेषां मेऽष्टानां० सोमानामहं देवयज्ययाभिः । इडाऽस्मानित्यविकारेण । तेषामुपस्थानपक्षे भेदेनाऽनुमन्त्रण (पक्षे) यदि तन्त्रेण शक्यते (पठितुं) तदाऽप्येवमूहः । यदि न शक्यते भेदेन द्वयोः संभवेत्तदा द्विवचनेनोहः । इडा-अस्माननुवस्तां घृतैर्यासां पदेषु वैश्वानर्यः शाकर्यो यज्ञानास्थिता वैश्वदेव्यः । द्विवचनेन इडे (अ)ऽऽस्मान्ययोः पदयोर्वैश्वानर्यौ शाकर्यो वावृधानोपयज्ञमास्थितौ वैश्वदेव्यौ । एवं याजमानविधिः ॥

-- एवं दीक्षणीयादि सर्वत्र । एवं संस्थिता ध्रौवाज्यधारणं प्रकृतिवत् । उत्तरेण बर्हिः प्राग्वंशमित्यादि । त्वमग्ने० अयासि च० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्विहारे । आ वो देवास इत्यादि पूर्णाहुत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । यज्ञस्योद्यमनार्थत्वात् । दीक्षा आहुतयो यजमानसंस्कारार्थत्वात्कृष्णाजिनादिसनीहारप्रस्थापनान्तं पूर्वस्मिन्विहारे सनीहारप्रस्थापनात्पूर्वं समन्वारम्भहोमः । अपेतमित्यादि द्वादशाहप्रकृतित्वात् । व्रतश्रपणादि पूर्वस्मिन्विहारे ।

श्वोभूते सोमपरिवेषणादि सर्वत्र प्रायणीयाकर्म । तत्र पूर्ववद्याजमानकृत्यम् । स्थालीनिधाने कृते सोमक्रयः सर्वत्र शुण्ठ्या क्रयः । एकमिष इत्यादि सखायः सप्त पदा० इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । तो ते राय इति माऽहम्९० सं देवी चाऽऽवर्तते । त्विषीमन्तस्त्वेत्यावर्तते । तत्र तत्र पदनिधानं भेदेन पूर्वस्योत्तरतः दक्षिणस्य पुरस्तात् पाश्चिमस्य दक्षिणत उत्तरस्य पश्चादेवं गार्हपत्याहवनीययोः शीते भस्मनि—अपि पन्थां० आवर्तते । गायत्र इति च सर्वत्र दिशक्रमा एवं मुष्णीषं विसृज्य मैत्रावरुणाय प्रयच्छति, इतरेभ्यः प्रयच्छति । मित्रो न एही० इन्द्रस्योरु० उदायुषा० उर्वन्तरिक्षं० एकैकस्य कृत्वेतरेषामावर्तते । ' प्रच्यवस्वे० इत्यादि प्रतिविहारमावर्तते । आतिथ्यायां पूर्ववद्याजमानकर्मकरत्वात्पत्न्याः प्रतिविहारमन्वारम्भः । आतिथ्यायाः पूर्वस्यां शालायां व्रतदानं, तानूनप्त्रग्रहणाभिमर्शनावघ्राणं प्रतिविहारमावर्तते । व्रतेष्वपि नयनपक्षे सर्वं सꣳसृज्य पिबति, आप्यायननिह्नव (योः) प्रतिविहारमावर्तते । कृतेष्वव्यवान्तरादि-

ष्टोपायनं मदन्तीभिमार्जनं च पूर्वस्यामेव । प्रवर्ग्यसंभरणं पूर्वस्योत्तरस्य च द्वितीयतृतीययोरुक्थ्यत्वान्न प्रवर्ग्यः । प्रवर्ग्यपात्राणामपि भेदः । नमो वाचे० तन्त्रेण । तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन मेर्थानिधानकाले पूर्वस्यां निधायोत्तरस्य अनाधृष्या० इत्यावर्तते । अपश्यं गोपा० नेत्यूहः । तन्त्रेण । केचिदवेक्षणस्याशक्यत्वाद्भेदेनेति भाष्यकृत् । तस्मिन्पक्षे—अपश्यं गोपावनिपद्यमानाविति । अस्मिन्सर्वतोमुखे तन्त्रेण भेदेन पर्यायेणेति यदुक्तं तद्याजमानस्य । घर्मशेषभक्षणकाले संसृज्य पूर्वस्मिन्नेव भक्षणं—हुतꣳ हविः० यदि हुतानि हवीꣳषि पितरो न स्थो मा मा हिꣳसिष्ट । केचिदूहेन—हवीꣳषि पितरौ न स्थो मा मा हिꣳसिष्टं० । अस्याम वो देवौ घर्मौ मधुमतः० इत्यविकारेण कर्तृवादत्वात् । अशीमहि त्वा मा मा हिꣳसीः । आपो हि ष्ठा० मार्जनं पूर्वस्मिन्विहारे मदन्तीभिर्मार्जनं च उत्तरशान्तिस्तन्त्रेण, तन्त्रसंभव उत्तरत भेदेनोपसादि याजमानं क्लृप्तः पूर्ववज्जपो पौर्वाह्णिकस्य प्रचर्य वेदिकरणाद्यभिमन्त्रणं चतुःशिखण्डा० उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुमित्यादि शर्कराभिरिति बाह्यलेखापूरणान्तमापराह्णिक्यौ प्रचर्योपसदौ ।

श्वोभूते पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य प्रजापतिस्त्वेत्यादिकाठकविधयः । संचितोक्थ्येन होताऽनुशंसति इत्यन्तं कृत्वाऽऽपराह्णिक्यौ प्रवर्ग्योपसदौ उपसीद सर्वत्र द्वादशाहवत् । संभारयजूꣳषि व्याचष्टे ।

यूपच्छेदनकाले—अग्निषु प्रथमं चतुरो यूपान्मन्त्रेण छिनत्ति, प्रतिविहारमेकैकं प्रतिविहारमुपशयपात्नीवतयोर्भेदः । ततो द्वादशाह औपवसथ्येऽहनि पौर्वाह्णिकीभ्यां प्रचर्य तदानीमेवाऽऽपराह्णीकीभ्यामित्यादिप्रवर्ग्योद्वासनकाले-उच्छिष्टखर इत्यादि—अजामग्नीध इत्यादि इमम् षु० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वोत्तरस्य कृत्वा नात्रोच्छिष्टखरं, मार्जनं यजमानपत्न्योः । उदु त्यं० चित्रं० इत्यादि ।

केचित्प्रतिविहारं प्रवर्ग्योद्वासनं च कुर्वन्ति । अग्निप्रणयनाद्यतिमुक्त्यन्तं कृत्वा काले इतरः सर्वत्र विधिः । केचिदुत्तरस्य काठकपक्षे सावित्रो नेष्यते पक्षे षोडशीति प्रतिषेधादिति ।

अथैकविꣳशतिमाहुतीर्जुहोतीत्यन्तम् । तत आग्निष्टोमिकमाग्निवत्युत्तरमित्यादि (प्रतिपक्षाञ्जनमावर्तते) । यस्योरुष्विति च यजमानस्य । केचित्पूर्वस्मिन्नेवेति, संस्कारत्वात् । उपरवं प्रतिविहारमावर्तते । अथाग्नीषोमीयपशौ याजमानान्यावर्तन्ते । त्रिवृत्पलाशे० औहेन वा । ऊहपक्षे इतरथा भेदेन इतराण्यैष्टिकानि पूर्ववत् । प्रैतु ब्रह्मणस्पत्नी० इत्यादि वैश्वानरं ज्योतिः० इत्यन्तं पूर्वस्य कृत्वा, एवमितरेषामावृत्तिः । अवान्तरदी-

१ यूपांस्तन्त्रेण ।

क्षाविसर्ग उत्तर(स्मिन्)विहारे मुष्टिविसर्गश्च । आपो देवी० इत्याद्यैष्टिकं यूपसंमानकाले अग्निष्ठं पूर्वस्य तस्योत्तरदक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरं दक्षिणस्योत्तरं पश्चिमस्य तस्योत्तरस्येति प्राप्तानुवादः । [1]व्यासेन सर्वत्रोपशयनीयादि परिश्रयणान्तं पूर्वस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । केचिद्यूपसंमार्जनकाले एकादश यूपान्विभज्य च त्रिरात्रवत्प्रतिविहारमिन्वन्ति, ([2]ऋत्विग्व-रणकाले पूर्वस्मिन्नेव याजमानवरणम् ।) जुष्टो वाचो भूयासं० ऋचा स्तोम९० प्रति विहारमावर्तते याजमानम् । रेवतीर्यज्ञपतिं० इत्यादि परादावर्तते । यजमान इत्येकस्य कृत्वा क्रमेणेतरेषाम् । यासां मूल० इत्यावर्तते । मित्ररूपेतरेति भेदेन यजमानः— नमस्त आतान० सकृदनर्वा प्रेहि० । इत्यादि पत्नीकार्यमेकस्य कृत्वा, इतरेषां यजमा-नस्य वपाश्रपण्यन्वारम्भ आवर्तते । आपो देवीः शुद्धायुवः० आपो हि ष्ठा० इत्यादि-भिर्मार्जनं च यजमानपत्न्योः पूर्वस्यैव सुब्रह्मण्यं पितापुत्रीयादीति क्रमेण सुब्रह्मण्याह्वानं यजमानपत्न्योरन्वारम्भस्य विद्यमानत्वात् । पूर्ववत्सुब्रह्मण्यन्वारम्भादि । पशुपुरोडाशा-ङ्गयागेष्वैष्टिकत्वे याजमानं (पूर्ववत्) । वसतीवरीपरिहरणकाले क्रमेण वेद्यामासादनं यजमानपत्न्योः । रात्रौ दोहे विशेषः—त्रयस्त्रिꣳशाः स्थ तन्तूनां पवित्रैः सहाऽऽगच्छत । शिवा इमा रज्जवोऽभिधान्यग्नियोप सेवताम् । अयक्ष्मा वः प्रजाभिः सꣳसृजामि० धौश्चेमान्यज्ञान्० कलशाश्चतुर्बिलान्० दोहयाजमानानि तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन । सर्वत्र परिस्तरणान्तम् ।

महारात्रे बुद्ध्वेत्यादित्रिवृदग्निष्टोमः—आग्नेयमेकं वा । अतिग्राह्यपात्रं प्रयुनक्ति । पञ्चदशेन्द्रमेकम् । सप्तदशसौर्यमेकम् । त्रीणि षोडशिपक्षे । उक्थ्यपक्षे न त्वतिग्राह्याः । सवनीयपशूनां पात्रसादनकाले पञ्चदशादिषु मैत्रावरुणदण्डभेदोऽग्नीषोमीये च अग्नी-षोमीयकालेऽन्यतश्छित्त्वा प्रयोगः । पन्नेजनीर्ग्रहणं पूर्वस्मिन्नेव । वसतीवर्यनुप्रवेशनं क्रमेणैव । निग्राभ्यास्थ० वाचनं क्रमेण । प्रवित्र स यजमान० इत्यादिविरमति धारेत्यन्तं क्रमेण । त्रिवृदैन्द्रवायवाग्रः । पञ्चदशः शुक्राग्रः । सप्तदश आग्रयणाग्रः । एकविंश ऐन्द्रवायवाग्रः । प्रष्टवेशनग्रहाग्रता पञ्चहोत्राभिमर्शनमावर्तते प्र(ष्टो)दोमाभिष्व(ष्प)वमा-नस्य स्तुतस्येत्यन्तमेकस्य कृत्वेतरेषां विष्णो त्वं न० इत्याद्यावर्तन्ते अत्र पशुकाले (त्रिवृतः) सारस्वतीमेषी । तस्यातिरात्रवत्कल्पः । उपशयनिर्देशः । एवं पशोर्वपा-मार्जनान्तम् ।

केचिदेकादशिनान्सर्वान्वा ऽणपर्यन्तांश्चतुरात्रवद्द्विभज्योपाकुर्वन्ति । एष विधिः पूर्वस्य । [3]द्वावितरेषाम् । त्रयस्त्रयः । केचित्कापेयानेवोपाकुर्वन्ति । अथवा क्रतुपशून्वा

१ व्यत्यासे० । २ उपोद्गातादिऋत्विग्वरणकाल । ३ द्वौ द्वावितरेषामिति पाठः.

यथा सध्स्थमाश्वलायनमतात् । अथवा बौधायनमतादाग्नेयं वा । सर्वत्र प्रतिविहारं द्वादशाहे तथोक्तत्वाद्बौधायनमतेन । मार्जनान्ते प्रातःसवनाय संप्रसर्पन्तीत्यादि आगन्ता० वितारः० इत्यन्तमेकस्य कृत्वा, इतरेषाम्—उपमा द्यावापृथिवी० इढे स्थः० इत्यादि । सूर्यं वायुमग्निं यमं सरस्वतीं च सकृदितरवत्सर्वेषु कुर्वन्ति । आसन्नाभिमर्शनं, क्रमेण द्विदेवत्यकाले सकृदेवाऽऽदित्योपस्थानम् । केचित्सर्वत्र शुक्रान्वारम्भ आवर्तते, इन्द्रेण मन्युना० इत्यादि । इडान्वारम्भ आवर्तते । इडाभक्षणं पूर्ववत् । तत्र गच्छति मध्य आसीनाय भक्षानाहरति । सह शालायामेवेति बौधायनवचनात् । एवं भक्षणं सर्वत्र यजमानचमसाध्वर्यवं पूर्वस्मिन्विहारे स्थिताय यजमानाय भक्षान्वाऽऽहरन्ति । सर्वानेकस्मिन्पात्रे आनीय तन्त्रेण भक्षणम् । तन्त्रसंभवे, इतरथा भेदेन । तन्त्रेणाप्यत्रस्थ एव भक्षयति यजमानः । पन्नेजनीः सादयति । पूर्वस्मिन्नेव स्तोत्रोपाकरणप्रभृति—स्तुतस्य० इत्यन्तं प्रतिविहारमावर्तते । उपगानार्थमिति तत्राऽऽसीनस्य विहितत्वात् । तस्मादिडायै हिंकुर्वित्यादि नाऽऽवृत्तिः । स्तुतस्य स्तुतमसि० इत्यावृत्तिः शस्त्रमिति च । आज्यमरुत्वतीयवैश्वदेवान्तं तन्त्रेणोहेन शस्त्राणां शस्त्राणि अस्योर्जे मह्यᳪ शस्त्राणि दुहा मा मा शस्त्राणां शस्त्राणि गम्यादिन्द्रियावन्त० इति विकारेण सा मे सत्याशी० इति च यज्ञा बभूवुस्ते जज्ञिरे ते वावृधिरे ते देवानामाधिपतयो बभूवुः । ते अस्माᳪ अधिपतीन्कुर्वन्तु० इत्यादि । केचिदविकारेणैवमितरेषु शस्त्रेषु । एकवचनेन बहुवचनेन वा तन्त्रसंभव इतरथा भेदेन—स्तुतस्य स्तुतमसि० ऊहपक्षे पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । एवं सर्वत्र स्तोत्रेषु शस्त्रेषु च ।

माध्यंदिनस्याभिषवादि विष्णो त्वं न० इत्यन्तं पूर्ववत् । दधिघर्मभक्षणं तन्त्रेण तन्त्रसंम्भव इतरथा भेदेन । तन्त्रपक्षेऽप्यनूहः, भक्षाभिधायकत्वान्मन्त्रस्य सवनीयासादनात्पूर्वं प्रचरण्या (त्र) विगृहीतमित्यादि । यजमानस्य नीतानुमन्त्रणान्तं[1] पूर्वस्य हुत्वा पश्चादितरेषाम् । सर्वत्र[2] द्वादशशतं ऋत्विग्भ्य अत्रेः पूजनं च पृथक्पृथक् । न पृथगिति भाष्यकृत् । विषाणाविसर्जनं प्रधानमुत्करे चात्वाले वा । मरुत्वतीयाभ्यामित्यादि । अतिग्राह्यकाले गृहीतानामेव होमः शेषं पूर्ववत् ।

अथ तृतीयसवनयजमानानि । आदित्यारम्भ आवर्तते । सर्वत्रातिग्राह्यवचनं क्रमेणाशरावनयनं क्रमेण मन्थनप्रभृतिहोत्रचमसान्वारम्भं क्रमेण, पञ्चहोत्रग्रहावकाशश्रृतस्त्वमित्यन्तं प्रतिविहारं, सप्तहोतृहोमादि । विष्णो त्वं न० इत्युपस्थानान्तं प्रातःसवनवत् शृतᳪ हवीः ३ शमित० इति । आ नाराशंससादनात्पूर्ववत् । नात्र शुक्रान्वारम्भः । पिण्डप्रदानमावर्तते । षड्ढोता प्रजापते न त्वदेतानि० च तन्त्रेण भेदेन वा ।

१ हुता । २ प्रतिदिशं द्वादशशतोत्तरं गावो दक्षिणाः ।

वाममद्य० इत्यादि। पत्नेजनीनयनं, पूर्वस्मिन्विहारे त्रिवृदग्निष्टोमसꣳस्थात्वं, पञ्चदश उक्थ्यः संस्थात्वं, एकविंशः षोडशी संस्थात्वं, उक्थ्यो वा द्वादशाहे—येऽन्तरेष्टावुक्थ्या इति। (यथा संसूर्याः सूर्यासीति) तन्त्रेणाऽऽयुरिन्द्रियमावर्तते। केचित्तन्त्रेण। केचित्—यज्ञा आगच्छन्त्विति षोडशीयहोमान्तं, अग्नीदौपयजानित्यादि यज्ञपुच्छं सर्वत्र।

तत्र याजमानानि—बर्हिषामहं देवयज्याभिरित्यादि हारियोजनभक्षणमावर्तते। तन्त्रेण वा अप्सु धौतस्य पूर्वस्मिन्विहारे। केचिदावर्तते। दधिद्रप्सभक्षणम्। भेदेन शूलोद्वासनादि, समिदाधानमावर्तते। उत्कर्षपक्षेऽनुत्कर्षपक्षे च विष्णवतिक्रमणादि। समहं प्रजया० इत्यन्तं पूर्वस्मिन्नेव समिद्धो अग्ने० वसुमान्० यो नः सपत्न० इत्यावर्तते। अग्ने गृहपत० इति सकृत्। अग्ने वाद्धिः० इत्यावर्तते। ज्योतिषे तन्तव० इत्यादि गोमज्जपान्तं पूर्वस्मिन्नेव यूपोपस्थानं भेदेन।

अग्निना देवेनेत्यादि जागतविष्णुक्रमं पूर्वस्मिन्नेव। केचित्प्रतिविहारमिच्छन्ति। इन्द्रेण सयुजो वयꣳ० इत्यावर्तते।

अवभृथादिसर्वत्राप्सुप्रचारस्तन्त्रेणैकस्मिन्। अपाम सोममित्यादि तन्त्रेणाऽऽसमिदाधानान्तमुपस्थानं च। भेदनोदयनीयादि सर्वत्रानूबन्ध्यावपाहोमे कृते प्रतिविहारं पात्नीवतकर्म। अनूबन्ध्यां समाप्य पयस्या वा सदसो हविर्धानस्य, इत्यादि यत्कुर्वीत तद्धूमानुमन्त्रणान्तमावर्तते। अयं नो नभसा० स त्वं नः० इत्युत्तरविहारार्थस्यैव।

केचित् अयं त० इत्येकं प्रतिविहारं ये देवा० वेदमुपस्थ आधायेत्यादिब्राह्मणतर्पणान्तमुत्तरस्मिन्। केचित्—पूर्वस्मिन्नेवेति। गोमज्जपादिवृष्टयन्तं सर्वत्र (स्व) सिद्धान्तः।

अथ प्राजहितं समारोप्य, इदमूनं० इत्यध्यवसाय मध्ये गार्हपत्य इत्यादिदार्शिकवेदिचतुष्टयं विहृत्यान्वाधानादि—उदवसानीया। तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा। केचिदेकमेव विहारं कुर्वन्ति। तस्मिन्पक्षे उदवसानीया पूर्णाहुतिः प्रतिदिशं सौमिकविहारा इति वचनात्। समाप्तः सर्वतोमुखः।

ततः परेद्युरागामिपर्वणि वा सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा। दिङ्मात्रमस्माभिरुक्तमन्यथोक्तं प्रमादाद्वा तत्र प्रयोगविशारदैः शान्तमनस्कैस्तत्परीक्ष्य समाधेयम्। वैकृतेषु कर्मसु यावत्संभवेत्तावद्याजमानं तथाऽन्यानि कर्माणि भवन्ति (भ० श्रौ० २२।७।२१) इति भरद्वाजवचनादेव सिद्धं भवति॥

अथ सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अथ षड्रात्रमाह—

साध्यानां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १ ॥

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं शास्त्रीयनिश्चयः । यद्यप्ययं षड्रात्रोऽहीनत्वाद्यजतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्वतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत (तै० सं० ७-२-१) इत्यादिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्वत्थी हविर्धानम् (स० श्रौ० १७-८-४) इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

पृष्ठ्यः षडहः ॥ २ ॥

भवतीति शेषः । सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृष्ठ्यः षडहस्तस्मिन् षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु दिनेषु क्रमेण भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरह्नोरनुष्ठेये रथंतरबृहत्पृष्ठे ये स्तोत्रे ते विशेषेणाऽऽह—

बृहद्रथंतराभ्यां यन्ति ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतः ॥ ४ ॥

ये यजमानाः सदोहविर्धानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः षड्रात्रे प्रवर्तन्ते तेषां हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्वत्थी भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये । तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनमिति भावः ॥ ४ ॥

धर्मान्तरमाह—

चक्रीवती भवतः ॥ ५ ॥

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोराग्नीध्रहविर्धानमण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्रक्षिप्य शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यमिति ॥ ५ ॥

धर्मान्तरमाह—

उलूखलबुध्नो यूपो भवति ॥ ६ ॥

यथा काष्ठमयस्योलूखलस्य मूलमतिस्थूलं भवति तथा यूपमूलं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

धर्मान्तरमाह—

प्राञ्चो यान्ति ॥ ७ ॥

चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राग्वर्तित्वेन प्रतिभानात् (७।२।१) । एतच्चोक्तमापस्तम्बेन–तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्षड्त्रिंशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति तदाहवनीयः । चक्रीवन्ति सदोहविर्धानान्याग्नीध्रं चाऽऽश्वत्थी हविर्धानमाग्नीध्रं चोलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्येदुपोप्त एव नोपरवान्खनन्ति (आप० श्रौ० २२।२२।४) इति । एकस्मिन्नाह्नि समाप्ते सति परेद्युः प्रातः शम्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहरन्तरमनुष्ठाय तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सरस्वत्या यान्ति । आक्रोशन्तो यान्ति ॥ ८ ॥

या सरस्वत्याख्या नदी तया सह तत्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ८ ॥

एवमनुष्ठितेः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ ९ ॥

एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं संपादयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः ॥ ९ ॥

कालावधौ पक्षान्तरमाह—

यदा शतꣳ सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् ॥ १० ॥

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसंभवात् ॥ १० ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयमाह—

यदैषां प्रमीयेत । यदा वा जीयेरन् । अथैकमुत्थानम् ॥ ११ ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्यदा प्रमीयेत सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रक्षोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । तस्मात्तत्पर्यन्तं षडहात्र आवर्तनीय इत्यर्थः ।

केचिच्चत्वारः षडहा निकायिनस्तैत्तिरीयके आम्नाताः । ताण्डिना विस्तारेणाऽऽम्नाताः । आपस्तम्बेनापि त्रिषु सारस्वतेषु वैश्वसृजोऽग्निं चिनुत इत्यत्र भाष्यकारेण साध्यानां षडहे वैश्वसृजस्य निवृत्तिरित्युक्तम् ।

तस्मात्सारस्वत इति गम्यते । सारस्वते ये धर्मा इहानुक्ता अप्यस्मिन्नुपसंहर्तव्याः । तस्य प्रयोग उच्यते—अस्मिन्कर्मणि बहुयजमाना द्वादशाहवदारम्भकाले सरस्वतीजघनोदके समुद्रसंगमे गोष्ठे वा षडहेन यक्ष्यामहे स्वर्गं लोकमाप्नवाम । विद्युदादि नाग्निचयनं न काठकः सक्षेदान्तं कृत्वा दश दश मागर्ष(गाव ऋष)भ एकश्चोपकल्पन्ते । द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्च कृत्वा यूपकाल एक एव नैकादशिनाः । उलूखलबुध्नो यूपो भवति, इति श्रुतेश्च । आश्वत्थी हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं चेति । अश्वत्थकाष्ठेन रथाकृतिवद्धविर्धानकरणं तथैवाऽऽग्नीध्रमण्डपमितिच्छन्दोगवचनाच्च । सदश्च पत्नीशाला च येन केनाचित्काष्ठेनाऽऽश्वत्थेन वा कृते भवतः । सदोहविर्धानादीनामुक्तानां चक्रवत्त्वं प्राग्वंशकरणकाल एव करोति । अधस्तात्फलका[न्या]ऽस्तीर्णा [नि] भवन्ति, तस्योपरि विहारकल्पनं, बहुमृत्तिकां प्रसार्य । एवमुत्तरवेद्यामाग्नीध्रीयमार्जालीयधिष्णियादिषु शामित्रदेशेऽपि मण्डलाकार इति च्छन्दोगवचनात् ।

केचिदेवं वर्णयन्ति—एवं हविर्धानादीन् काष्ठैश्चक्रयुक्तान्कृत्वा न फलकास्तरणं भूम्यामेव विहारकल्पनम् । तस्य च लिङ्गं पांसून्हरेयुः । तथोत्तरवेदिधिष्णियेभ्यश्चक्रवतां निवेद्य (श्य) यथायतनं निर्वपेयुरिति । उलूखलबुध्नो यूप इति वचनादैकादशिनानां निवृत्तिः । हविर्धानकाल उक्तप्रकारं करोतीति । शामित्रं च तथैवात्रापि नोपरवान्खनन्ति आलेखमात्रमेव परिलिखितमिति च्छन्दोगवचनात् । यूपोच्छ्रयणकाले धत्ते शिल्प इति । पृथिव्यै त्वेति प्रोक्षणम् । अपां सर्वासां समाप्तिः, न शुन्धताम् । न यवोऽसि, नावस्तरणं यूपाञ्जनं कर्तव्यम् । उद्दिवमित्युच्छ्रयति । अग्नीषोमीयं विधाय वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्र इत्यादित्रिवृदग्निष्टोममुपयन्ति । पाक्षि(ष्ठि)कस्य प्रथमं तथैवातिग्राह्याः । पशुकाल आग्नेयमुपाकरोति । नोपशय उद्वासनं दक्षिणा च । पत्नीसंयाजान्तम् ।

अध्वर्युः शम्यां प्राचः प्रास्यति शालामुखीयन्यन्ते ललाटिकप्रदेशे सा यत्र निपतति तद्गार्हपत्यः । अग्निष्टेऽनसि व्रीह्यादीन्यज्ञार्थानारोप्य प्रकर्षयति । पत्नीशालां च हविर्धानं चाऽऽग्नीध्रं च सदश्च मार्जालीयं च शामित्रं च प्रकर्षयति । रथचक्रमपि प्रकर्षयति । यत्र शम्या निपतति स शालामुखीयदेशः तस्मिन् प्राग्वंशं स्थापयति यथा शालामुखीयदेशे शालामुखीयः संभवति । अतः षट्त्रिंश्शप्रक्रम उत्तरवेदिस्थानं तस्मिन्यथोत्तरवेदिर्भवति तथा हविर्धानं प्रकर्षयति । उत्तरवेदिधिष्णियादीनां पांसूनाहृत्य यथायतने निवपेयुः । आसन्द्यादीन् विस्र(स्त्र)स्य तान्यथास्थानं पर्यायेण तनोति । अग्नीनामग्निवत्प्रत्यसनयनं सर्वेषां (सर्वान्)केचित्समारोप्येति । चात्वालान्मृत्तिकामानीय चात्वालदेश उपरवदेशे च मन्त्रैर्लेखामात्रं करोति ।

अग्नीन्यथायतनं विहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः ।

शुक्राग्रः पशुकाले यूपस्योत्तरभाग ऐन्द्रमुपाकरोति । अथ सारस्वतमेकयूपे । कापेयानामुपाकरणे प्राप्ते यथापाठमेवोपाकरोति । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । पाक्षि(ष्टि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाल उत्तरत एव सौम्यं पौष्णं च पूर्ववद्दक्षिणा पत्नीसंयाजान्तमहीनसंतत्यन्तं पूर्ववत् ।

श्वोभूत एकविंश षोडशी । षोडशिवदेव क्रतुकरणम् । ऐन्द्रवायवाग्रग्रयोऽतिग्राह्याः । पशुकाल उत्तरतो बार्हस्पत्यः पूर्ववत्पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकाले दक्षिणतः सावित्रं वैश्वदेवं च दक्षिणादिकं पूर्ववत् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । न त्वतिग्राह्याः । दक्षिणादि ब्रूयुः । अथ वा यजमानामन्यमरणे चाऽऽदायाप्लक्षे प्रस्रवणे(तमादाय)गच्छन्ति (एवं षडहमावर्तमाना यजमाना न गच्छन्ति प्रतिस्रोतः) । शम्याप्रासनं तदुपोत्थानमित्यादि । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ ११ ॥

ऋतूनां षडहेन सुवर्गकामः ॥ १२ ॥

यजेतेति शेषः । ऋतूनां द्वितीयेन प्रजाकामः (२२–२२–४) इत्यापस्तम्बः । अथर्तूनां षडहः सर्वं पूर्ववत् । सरस्वतीसंबन्धवर्जमुत्तरेषु त्रिषु केचिदिच्छन्ति । द्वादशाहवदौपवसथ्यान्तम् । पशुकाले कापेयानां प्रथमः ॥ १२ ॥

पृष्ठ्यः षडहेन ॥ १३ ॥

सुवर्गकामः प्रजाकामो वा यजेत । संकल्पाद्यौपवसथ्यान्तं पूर्ववत् । द्वौ द्वावुत्तरेषु पञ्चसु व्यत्यासेन यूपैकादशिनी चेतरथा पूर्ववत् ॥ १३ ॥

देवानामुपरिष्टात्त्रिकद्रुकेण सर्वमायुरेति वसीयान् भवति ॥ १४ ॥

सारस्वतपक्षे तृतीय उपरिष्टात्त्रिकद्रुकेण षड्रात्रेण यक्ष्ये सर्वकामार्थमायुष्कामार्थं वा । पूर्ववदहर्योगविशेषः ॥ १४ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्य आयुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः सत्रसंमितेनान्नाद्यं प्रजां पशूनोजो वीर्यमाप्नोति । अभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ १५ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः प्रथमः । पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयः । सप्तदश उक्थ्यस्तृतीयः । ज्योतिश्चतुर्थः । अग्नीषोमीय उक्थ्यो वा । तत्रापि षोडशि(शी) । अथ गौरथाऽऽयुरति-

रात्रः । शिष्टं सर्वं पूर्ववत् । ज्योतिरादीनामपि पत्नीसंयाजान्तं, नातिदेशोऽपि अभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः । गतः । शेषं सर्वं पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ १९ ॥

अथ सप्तरात्रोऽभिधीयते—

कौसुरुबिन्देन सप्तरात्रेण पशवस्तानेवावरुन्धे ।
पञ्च पृष्ठाहानि । पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवा-
न्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ १६ ॥

कौसुरुबिन्देन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पशुमान्स्यामिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्ठि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ठ आग्नेयः पशुः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदशः पाक्षि(ष्ठि)कस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्ठस्योत्तरत ऐन्द्रम् । अथोपशयः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः पाक्षि(ष्ठि)कस्य तृतीयः । आग्रयणाग्रः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्राग्नः । अथोपशयः । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाक्षि(ष्ठि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ठस्योत्तरतस्तृतीये सारस्वतं दक्षिणतस्तृतीये सावित्रमथोपशयः । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवमथोपशयः पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान् स्तोत्रधर्माश्च पूर्ववत् । प्रथमश्चतूरात्रवत् । आग्रयणाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं तथैव दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् । अथोपशयानिर्देशः । पत्नीसंयाजान्तं पाक्षि(ष्ठि)कस्य षष्ठाहर्विकारः पत्नीसंयाजान्तं कृत्वा मध्वशनादयोऽहीनसंततयः ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतो बार्हस्पत्यं तथैव दक्षिणतो वारुणमुपशयनिर्देशः, तिरोअह्नान्तं यज्ञपुच्छादिसर्वं द्वादशाहवदुदवसानीयान्तम् । सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ १६ ॥

सप्तर्षीणामृद्धिकामः ॥ १७ ॥

द्वितीयः सप्तर्षीणां सप्तरात्रः । सप्तर्षीणा सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वगार्थमिति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् । (अहर्योगाविशेषः ।) ॥ १७ ॥

पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ १८ ॥

पृष्ठ्यः षडहः समूहः । महाव्रतवानतिरात्रः महाव्रतस्तोत्रशस्त्रवान्, अतिरात्र इति । पूर्ववदनीका पशुक्लृप्तिश्च ॥ १८ ॥

प्राजापत्यस्तृतीयः प्रजाकामः ॥ १९ ॥

प्राजापत्येन सप्तरात्रेण यक्ष्ये प्रजार्थमिति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् ॥ १९ ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्राजापत्यस्त्रयास्त्रिꣳशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ २० ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्राजापत्यं महाव्रतमतिरात्रे, प्रजापतिना दृष्टमित्यर्थः । एवमहर्योगोऽस्मिन्महाव्रते तद्धर्माश्च सर्वेऽतिग्राह्याः। प्राजापत्यः पशुः। अनीका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २० ॥

पृष्ठ्यावलम्बेन प्रतिष्ठाकामः । पृष्ठ्यः षडहः पृष्ठ्यावलम्ब्यस्त्रयास्त्रिꣳशं महाव्रतमतिरात्रे ॥ २१ ॥

पृष्ठ्यावलम्बः पञ्चमः । पृष्ठ्यावलम्बेन सप्तरात्रेण यक्ष्ये, प्रतिष्ठार्थमन्नार्थं वेति । सप्तर्षीणां सप्तरात्रवत्सर्वम् । अहर्योगविशेषः— पृष्ठ्यस्तोमाः षडहं षाडाहिकाः स्तोमा भवन्ति न साक्षाद्वैरूपादयो भवन्ति । रथंतरपृष्ठः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतवानतिरात्रो व्याख्यातः ॥ २१ ॥

छन्दोमपवमानेन पशुकामः । पृष्ठ्यः षडहश्छन्दोमपवमानं महाव्रतमतिरात्रे ॥ (ख०२०) ॥ २२ ॥

छन्दोमपवमानमिति कर्मनामधेयम् । छन्दोमपवमानेन सप्तरात्रेण यक्ष्ये पश्वर्थमिति । सर्वं पूर्ववत् । अहर्योगविशेषः—पृष्ठ्यः षडहश्छन्दोपवमानं महाव्रतमतिरात्रेऽतिरात्रे छन्दोमपवमानानि चतुर्विंशादियुक्तं महाव्रतमतिरात्रसंस्था भवति । पूर्ववदनीका पशुक्लृप्तिश्च । केचित्केवलातिरात्रे छन्दोमपवमानं महाव्रतसाम भवति, इति ॥ २२ ॥

जनकः सप्तरात्रेण पुरुषकामः ॥ २३ ॥

अष्टमो जनकसप्तरात्र इति भाष्यकृत् । सप्तरात्रेण यक्ष्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति प्रथमसप्तरात्रवत् ॥ २३ ॥

तस्य चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानि । विश्वजिन्महाव्रतमतिरात्रे । ऐन्द्रेण सप्तरात्रेणात्यन्या प्रजा भवति । ओजिष्ठो भवति । त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः। सप्तदश उक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमः । सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ २४ ॥

तस्य जनकसप्तरात्रस्य । अत्रायं विशेषः— चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमः प्रथमो न नियतः । इतर उक्थ्याश्चतुःषोडश्यन्तास्त्रिवृत्स्तोमः । पार्ष्ठिकाणां चतुर्णां महास्तोमानां विधिः । पृष्ठ्यवदातिग्राह्याः । पञ्चमे विश्वजित्स्तोमोऽपि पत्नीसंयाजान्तम् । महाव्रतस्तोत्रमतिग्राह्या भवन्ति । न प्राजापत्यः पशुः । ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः । आग्निकी पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् । ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २४ ॥

अथाष्टरात्रोऽभिधीयते—

अष्टरात्रेण ब्रह्मवर्चसकामः । पृष्ठ्यः षडहः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ २५ ॥

उत्पत्तिविधिरप्ययम् । 'य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजेत ब्रह्मवर्चस्येव भवति' (तै० सं० ७–२–३) इत्याम्नातः । अष्टरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मवर्चस्वी भूयासमिति । सर्वं द्वादशाहवत् । औपवसथ्यान्तं वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतस्तृतीये सारस्वम् । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः शुक्राग्रः पाक्षि(र्ष्ठि)कस्य पञ्चमः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृति दक्षिणतस्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्य आग्रयणाग्रः । अग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतश्चतुर्थे सौम्यं तथैव दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान् पूर्वमेव व्याख्यातः । पशुकालेऽग्निष्ठप्रभृत्युत्तरतः पञ्चमे पौष्णं दक्षिणतो वा पञ्चमे मारुतं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । पशुकाल उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यं दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । षोडशी । चतुर्थो महारात्र इति वचनात्तत्र तिरोअह्न्यान्तं, यज्ञपुच्छादि पयस्यान्तमुद्वसाय रोहिणीं वत्सतरीमित्यादि सर्वस्वदानं भवति । अहर्गणेषु चैतादृशमेतद्भवतीति च्छन्दोगकात्यायनयोर्वचनात् ॥ २५ ॥

अथ नवरात्रोऽभिधीयते—

त्रयो नवरात्रा आयुष्कामो यजेत ॥ २६ ॥

नवरात्रेण यजते (७–२–४) इति ब्राह्मणार्थोऽनुसंधेयः ॥ २६ ॥

पृष्ठ्यः षडहो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी विश्वजिदतिरात्रः ॥ २७ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पृष्ठ्यः षडहस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकालेऽग्निष्ठ आग्नेयः । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः शुक्राग्रः । उत्तरतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते सप्तदश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । पशुकाले दक्षिणतो द्वितीय ऐन्द्रः पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः ।

श्वोभूत एकविंशः । अत्र षोडशी । ऐन्द्रवायवाग्र उत्तरतस्तृतीये सारस्वतं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणव उक्थ्यः । दक्षिणतस्तृतीये सावित्रं पत्नीसंयाजान्तम्। श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् । पत्नीसंयाजान्तं मध्वशनादिनियमा भवन्ति ।

श्वोभूत आयुरतिरात्र आग्रयणाग्र उत्तरतः षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । सर्वत्रोपशयनिर्देशः । अहन्यहनि द्वादशशतं दक्षिणा । तिरोअह्नान्तं यज्ञपुच्छादि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ २७ ॥

द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसकामो ज्योतिर्गौरायुरूयहोऽभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहो विश्वजिदतिरात्रः ॥ २८ ॥

अथ द्वितीयेन नवरात्रेण यक्ष्ये ब्रह्मवर्चसमवाप्नवानीति संकल्पः । सर्वं पूर्ववत् । अहर्योगविशेषः——त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पाक्षि(ष्ठि)कोऽभ्यासङ्ग्यः पञ्चाहः प्रसिद्धः त्रिवृती द्वे सवने इत्यादिपञ्चाहे प्रथमेऽहनि षोडशी । अत्र पञ्चाहस्योऽन्यो नातिरात्रः । अस्मिन्नपि षोडशी । चतुर्थे चतुर्थ इति वचनाद्विश्वजिदतिरात्रः । अनीका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् ॥ २८ ॥

शर्लीपिशङ्गेन । यं कामं कामयेत तमभ्यश्नुते ज्योतिर्गौरायुरूयहो ज्योतिर्गौरायुरूयह आयुर्गौरायुरतिरात्रः ॥ (ख० २१) ॥ २९ ॥

ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्र इति भाष्यकृत् । चतुर्विधेषु नवरात्रयागेष्विदानीमुच्यमानस्य शलली[1]पिशङ्ग इत्येतन्नाम । शललीपिशङ्गस्तृतीयः । शललीपिशङ्गेन नवरात्रेण यक्ष्ये, अन्नाद्यर्थम् । द्वादशाहवदारम्भः । सत्र एवेति केचित् । द्वादशाहवदग्निपक्षे षडुपसदः । काठकपक्षेऽप्येवम् । केचिद् द्वादशाहवद्दीक्षा-

---

१ क. ख. ग. °लवली° ।

द्यौपवसथ्यान्तमहर्योगविशेषः । ज्योतिर्गौरायुर्ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरायुरतिरात्रः । चतुर्थे षोडशिग्रहणमनीका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् । न पृष्ठ्यः । षडहवदतिग्राह्यास्तथैव केचि. दिच्छिन्ति ।

अत्र केचिदेवं वर्णयन्ति—यत्र यत्र ग्रणमध्ये गणत्वेन ज्योतिर्गौरायुः पठ्यते तत्र ज्योतिर्गौरादिषु क्रतुपशूनेवेच्छन्ति । महाव्रते प्राजापत्यः शिष्टेष्वहःस्वैकादशिनानां विधिरिति । तन्न । कापेया एवाहीनानामुपदेशेन विहितत्वात् ॥ २९ ॥

अथ दशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारो दशरात्राः ॥ ३० ॥

भवन्तीति शेषः । चत्वारो दशरात्रास्त्रिककुत् प्रथमो भवति । त्रिककुदः दशरात्रेण यक्ष्ये, समानानामुत्तमो भूयासमिति । ब्रह्मवर्चसेन समानेन धर्मेण वा केचित्समुच्चयः । सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३० ॥

दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहोति ॥ ३१ ॥

सप्तहोतृकाले दशहोतारम् । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारप्रदानो भवति ॥ ३१ ॥

भुवत इन्द्रस्य त्रिककुद्दशरात्रो यः कामयेत
त्रिककुदेव समानानां स्यामिति । स एतेन
यजेत ॥ ३२ ॥

विधास्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणामह्नां वृषभसंबन्धिककुत्साम्येनौन्नत्यं संपाद्य प्रशंसति—'त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः' (तै० सं० ७।२।९) इति । त्रीणि ककुत्सदृशान्युन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिककुत् । किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति । तदुच्यते—यः पञ्चदश उक्थ्यो द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । प्रथमतृतीययोस्त्रिवृदग्निष्टोमयोरह्नोर्नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती पृष्ठभागश्चेत्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उक्थ्यः पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्थानीयम् । चतुर्थषष्ठयोः सप्तदशोक्थ्यरूपयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश उक्थ्योऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयम् । त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्तमनवमयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एवं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन प्रजापशुधनादिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तत्स्थानीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः । पञ्चदश उक्थ्यस्त्रिवृदग्निष्टोमः सप्तदशोऽग्निष्टोम एकविंश्श उक्थ्यः । सप्तदशोऽग्निष्टोमस्त्रिणवोऽग्निष्टोमस्त्रयस्त्रिंश्श उक्थ्यस्त्रिणवोऽग्निष्टोमः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ॥ ३३ ॥

औपवसथ्यान्तं कृत्वा वसतीवरीः परिहृत्य पयसां विशसनं कृत्वा महारात्रे बुद्ध्वा त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्ठि)कस्य प्रथमः । ऐन्द्रवायवाग्रः । पशुकाले अग्निष्ठ आग्नेयं पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते पञ्चदश उक्थ्यः । पार्ष्ठिकस्य द्वितीयः । शुक्राग्रः । अग्निष्ठस्योत्तरत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् । श्वोभूते त्रिवृदग्निष्टोमः । पार्ष्ठिकस्य तृतीयः । आग्रयणाग्रः । अग्निष्ठस्य दक्षिणत ऐन्द्रः । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः पाक्षि(ष्ठि)कस्य चतुर्थः । अत्र षोडशी । पशुकाल उत्तरतस्तृतीये सारस्वतम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूत एकविंश उक्थ्यः । पाक्षि(ष्ठि)कस्य पञ्चमः शुक्राग्रः । दक्षिणस्तृतीये सावित्रम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते सप्तदशोऽग्निष्टोमः । पार्ष्ठिकस्य षष्ठ आग्रयणाग्रः । उत्तरतश्चतुर्थे सौम्यम् । पत्नीसंयाजान्तं मध्वशनादि ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमः । छन्दोमानां प्रथमविकार ऐन्द्रवायवाग्रः । दक्षिणतश्चतुर्थे वैश्वदेवम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रयस्त्रिंश उक्थ्यः । छन्दोमानां द्वितीयः शुक्राग्रः । अत्र षोडश्युक्थ्यवदेव क्रतुकरणमुत्तरतः पञ्चमे पौष्णम् । पत्नीसंयाजान्तम् ।

श्वोभूते त्रिणवोऽग्निष्टोमश्छन्दोमानां तृतीय आग्रयणाग्रः । दक्षिणतः पञ्चमे मारुतम् । पत्नीसंयाजान्तमहीनसंततयः । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो व्याख्यातः । अविवाक्यधर्माः प्रवर्तन्ते । उत्तरेण (उत्तरतो) षष्ठे बार्हस्पत्यम् । दक्षिणतः षष्ठे वारुणम् । यज्ञपुच्छादि सर्वं द्वादशाहवत् । पयस्यान्तमुक्तो दशरात्रः । प्रजार्थं पापक्षयार्थं च तैत्तिरीयश्रुत्यभिप्रायेण ॥ ३३ ॥

पुर इतरा अभिचर्यमाणो यजेत । त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिरग्निष्टोमस्त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिरुक्थ्यो गौरुक्थ्य आयुरुक्थ्योऽभिजिदग्निष्टोमो विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ ३४ ॥

गतः । पुर इतरा अभिचर्यमाण इति । देवपुराऽतिरात्रेण यक्ष्ये, अभिचारपरिहारार्थम् । पूर्ववत् । अहर्योगविशेषः—त्रिवृदग्निष्टोमः पाक्षि(ष्ठि)कस्य प्रथमज्योतिरुक्थ्यः । त्रिकद्रुकाणां प्रथमो ज्योतिरुक्थ्यः । पुनश्च त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टोमः । पाक्षि(ष्ठि)कस्य तृतीयः । तथैवातिग्राह्याः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अभिजिदेकाहः । अत्र षोडशी । अग्निष्टोमवत् क्रतुकरणम् । अथ गौरुक्थ्यः । त्रिकद्रुकाणां द्वितीयः । अथाभिजिदग्निष्टोमः । अथ विश्वजिदग्निष्टोमः । आयुरुक्थ्यः । अत्र न षोडशी । विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वस्तोमोऽतिरात्र एकाहः पृश्निप्राणग्रहाद्यविवाक्यधर्मान्केचिदिच्छन्ति ।

अथवाऽनुष्टुमश्वरन्तीति तिरोअह्नान्तम् । पत्नीसंयाजोत्तरकालं मानस इति केचित् । केचिदत्र मानसं नेच्छन्ति । सुब्रह्मण्यान्ते ब्रह्मप्रतिष्ठेत्यादिना प्रायश्चित्तम् । अवभृथादि समानं कर्म पयस्यायाः । अनीका पशुक्लृप्तिश्च पूर्ववत् ।

भ्रातृव्यवतश्चैष दशरात्र उक्तः । अहःक्लृप्तिश्छन्दोगआम्नाता । तैत्तिरीयाणामहःक्लृप्तिस्त्रिवृदाग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति (तै० सं० ७–२–९) इत्यादि । आग्नेयीषु साम स्तुवते । पञ्चदश उक्थ्यः । ऐन्द्रीषु स्तुवते । इन्द्रस्तुतो विकारः । त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु वैश्वदेवस्तुतो विकारः । षडहस्याहर्विकाराणामविरोधेन । सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमस्तीव्रसुद्विकारः । प्राजापत्यास्वृक्षु स्तवनम् । अत्र षोडशी । एकविंश उक्थ्यः सौरीषु सूर्यस्तुतो विकारः । सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासूपहव्यः । उपहव्यस्य विकारः । उपहव्यो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु । इन्द्रस्तुतो विकारः । तयोर्मध्ये विकारे वैश्वदेवस्त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवस्तुत् । अत्र षोडशी । तेषां क्रमः—त्रिणवमग्निष्टोमं कृत्वा इन्द्रस्तुतं कृत्वा वैश्वदेवमुक्थ्यषोडशिमन्तं कृत्वा पुनश्च त्रिणवमग्निष्टोममिन्द्रस्तुतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्विकारः । नारम्भोऽहरहरुपशयश्च । अत्रायं प्रकारान्तरेणोक्तः । उत्तमवर्जं सर्वाणि पत्नीसंयाजान्तानि ।

एवमहःक्लृप्तिः । अभ्यासङ्गः (ग्यः) पञ्चाहः, चत्वारश्छन्दो(मा) महाव्रतं विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रश्छन्दोमानां प्रथमे मध्वशनादिनियमात् । चतुर्थो नामधेयादविवाक्यधर्मा महाव्रतं न सांनाय्यमुभयत्रातिरात्रः प्रथममुभयक्लृप्तौ चतुर्थाष्टमयोः षोडशिरात्रप्रभृत्युपरिष्टादतिरात्रेषु एकादशरात्रपर्यन्तेषु अत्यदि(ति)रात्रेषु षोडशी नियत इति कैश्चिद्विकल्पेन व्याख्यातं तन्न युक्तं सूत्रविरोधाच्च । अतिरात्रः । तिरोअह्नान्तं कृत्वा यज्ञपुच्छादि सर्वं द्वादशाहवत् ॥ ३४ ॥

कौसुरुबिन्दो दशरात्रः । यः कामयेत सर्वमिदं
भवेयमिति । स एतेन यजेत । तस्य त्रयस्त्रिवृ-

तोऽग्निष्टोमास्त्रयः पञ्चदशा उक्थ्याः । त्रयः सप्तदशा उक्थ्या अतिरात्रः ॥ ३५ ॥

गतः ॥ ३९ ॥

अथैकादशरात्रोऽभिधीयते—

पौण्डरीक एकादशरात्रः । अयुतं दक्षिणा । अश्वसहस्रमेके । दश दक्षिणाः । सर्वामृद्धिमृध्नोति । परमेष्ठितां गच्छति । अभ्यासङ्ग(ङ्ग्यः) पञ्चाहः षडहः स्यादह्नस्त्रयस्त्रिꣳशं द्वे सवने षट्त्रिꣳशतमन्त्यश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमस्त्रयश्छन्दोमा विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । अन्वहं दश सहस्राणि दद्यात् । अश्वसहस्रमुत्तमेऽहन्यश्वसहस्रमुत्तमेऽहनि ॥ (ख०२२)॥३६॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशि सूत्रे सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।
इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशप्रश्नः ।

पौण्डरीक इति । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि(मस्ति) चोदना । तद्वदत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामाश्रयणात् । ऋतवो वै प्रजाकामाः (तै० सं० ७–२–६) इति श्रुतेरयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः ।

‘ एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते–ज्योतिरतिरात्रो भवति ’ (७–२–६) इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यात् । अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—‘ पृष्ठ्यः षडहो भवति’ (७—२—६) इति । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः षड्भिः पृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनोदाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठ्यः षडहः । सोऽत्र कर्तव्यः । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसामा य उक्थ्यः सोऽयमत्राष्टममहः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहद्रथंतरसामा य उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽयमत्र दशममहः । एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः, सोऽयमत्रैकादशमहः ।

चयनं पौण्डरीके नियतम् । द्वादशाहीनस्य दशरात्रस्य प्रथमाहर्यस्त्रिवृद्धर्मः पौण्डरीके, द्वयोरह्नोरादितः प्रवृत्तिरातिग्राह्यादिषु प्रयोजनम् । तदा विश्वजिदतिरात्रे मानसादि

सूत्रकारेण द्वादशरात्रे, चतुःपरिवर्तत इत्यनीकप्रकारेण उक्तः । द्वादशाहधर्मः स्वर्गफलश्च । तत्र श्लोकौ—

चत्वारिंशदहीनाश्च सूत्रकारेण चोदिताः ।
षट्तैत्तिरीयकेऽधीताः शिष्टाश्छन्दोगईरिताः ॥
त्र्यनीक(काया)विधिश्चायं वाचकः परिकल्प्यते ।
ईरितः सूत्रकारेण पौण्डरीकविधिस्ततः ॥

व्याख्यातमन्यत् । अश्वसहस्रमुत्तमेऽहनीति द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
एकाहस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्नः । समाप्तः ।

अथाष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः

उक्ता अहीना इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते—

द्वादशाहप्रजादीनि सत्राणि ॥ १ ॥

द्वादशरात्रादीनि सत्राणि (का० श्रौ० २४—१) इति कात्यायनः । रात्रिसत्राणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः । ननु ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् (जै० सू० ६—६—२) इत्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्नैवम् । विप्राणामार्त्विज्यमिति परिभाषायां व्याख्यातम् । ऋत्विक्कार्ये यजमानाः सत्रे समाम्नाताः ‘ ये यजमानास्त ऋत्विजः ’ इति । तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ॥ १ ॥

यानि पुरस्तात्संवत्सराद्गवामयनप्रकृतीन्युत्तराण्युभयतोतिरात्राणि सत्राणि ॥ २ ॥

यानि सत्राणि । गवामयनस्य विधिर्विवक्षितस्तं विवक्षुः सर्वसत्राणां सामान्यं विधानमारभते—'सत्रेषु सर्वानध्वर्युर्दीक्षयेत्' (द्रा० श्रौ० ३-३-९) इति । तेषां द्वादशाहेन सत्रभूतेन कल्पो व्याख्यातः । यानि पुरस्तात्संवत्सरात् । गवामयनेनेतरेषाम् । उभयतोतिरात्राणि भवन्ति ॥ २ ॥

उपरिष्टादतिरात्रस्तृतीयः पञ्चदश उक्थ्यः ॥ ३ ॥

भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

तथा कुण्डपायिनामयनम् ॥ ४ ॥

तृतीयं पञ्चदशरात्रं परिहाप्य कुण्डपायिनां च सत्रमिति सूत्रान्तरम् ॥ ४ ॥

तेषां द्वादशाहेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ५ ॥

गतः ॥ ५ ॥

ऋतूनामेकादशरात्रेण प्रजाः सृजन्ते प्रजामवरुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

गतार्थः । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासि(मास्ति) चोदना । तद्वदत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् । इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः । स एष तित्तिरिणा समाम्नातः—'ऋतवो वै प्रजाकामाः' (तै० सं० ७-२-६) इत्यादि ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रः ॥ ७ ॥

भवतीति शेषः । पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह उक्तस्तमेकाहमत्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठ्यः षडहः ॥ ८ ॥

भवतीत्यत्रापि शेषः । द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः पङ्क्तिपृष्ठैर्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनोदाहृतानि । तेषां संघः पृष्ठ्यः षडहः सोऽत्र कर्तव्यः ॥ ८ ॥

त्रयश्छन्दोमाः ॥ ९ ॥

भवन्ति । अष्टमादिनमारभ्य दशमान्तेषु दिनेषु ॥ ९ ॥

अतिरात्रः ॥ १० ॥

एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः । सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहरिति वचनाद्द्वादशाहे भवतीति भावः ॥ १० ॥

अथ त्रयोदशरात्रोऽभिधीयते--

द्वौ त्रयोदशरात्रौ ॥ ११ ॥

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वादशाहादेकादिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाहत्वमिति चेत्—तदुच्यते । प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृशमेवात्रापीति द्विविधस्याह्नः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ॥ ११ ॥

यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्नुवते ॥ १२ ॥

यं मुख्ययजमानमुद्दिश्य कामयन्त इतर इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ॥ १३ ॥

षडहस्य च्छन्दोमानां मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतां क्लृप्तां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः । तथा सति यजमानस्य वागुपक्षयशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दोमानामुपरि यदविवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्वस्तोमोऽतिरात्ररूपं कुर्यात् । तस्मिंश्च महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोगः । संततामेव वाचमवरुन्धते (तै० सं० ७–३–३) इत्यादिशेषाच्च ॥१३॥

द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

द्वितीयं पृष्ठ्यषडहम् ॥ १४ ॥

अतिरात्रो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतमतिरात्रः ॥ १५ ॥

भवतीति शेषः ॥ १५ ॥

अथ चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते—

त्रयश्चतुर्दशरात्राः । यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्नुवते । अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडह आवृत्तः पृष्ठ्यः षडहोऽतिरात्रः । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रः । पृष्ठ्यः षडहः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयास्त्रिꣳशारम्भणोऽतिरात्रो द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुत्यहः पृष्ठ्यः षडह आयुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रस्तृतीयं प्रति-

ष्ठाकामा उपेयुः। अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख०१) ॥ १६ ॥

भवन्तीति शेषः। प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—'यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भवन्ति' (७–३–४) इति। रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामसाध्यैः पृष्ठस्तोमैरुक्तान्यहानि पृष्ठानीत्युच्यन्ते। तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वम्। विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम्। तेन द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्तिः। एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—त्रयस्त्रिꣳशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्ति (७–३–४) इति। त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येष स्तोमानां षट्स्विहाऽऽरोहक्रमः। त्रयस्त्रिंशस्त्रिणव एकविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिवृदित्ययमवरोहक्रमः। एवं च सत्येषु द्वादशस्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरह्नोर्नैरन्तर्येण त्रयस्त्रिंशस्तोमौ संपद्येते। तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति। किंचैतावन्येषां स्तोमानामधिराजावर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात्। अतो यजमानाः सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति।

आदावेकोऽतिरात्रः। ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः। ततः पृष्ठ्यः षडहः। तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्रः। ततोऽतिरात्र इति ॥ १६ ॥

अथ पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते—

चत्वारः पञ्चदशरात्राः ॥ १७ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १७ ॥

देवत्वं गच्छन्ति ॥ १८ ॥

सत्रिण इति शेषः ॥ १८ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयोऽष्टम्यां महाव्रतम्। पौर्णमास्यामुदयनीय इतरथा युक्तं वोपेयुः॥ अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतं पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिꣳशारम्भणोऽतिरात्रः ॥ १९ ॥ द्वितीयं याꣳस्तल्प उदके विवाहे वा मीमाꣳसेरन्। अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुग्यहः पृष्ठ्यः षडहो महाव्रतमायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः। तृतीयं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः। त्रिवृदग्निष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरुग्यहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः। चतुर्थꣳ स्वर्ग-

कामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः। ऐन्द्रेण षोडशरात्रेण सर्वाभिजितीर्विजयन्तोऽभिपूर्वमन्नाद्यमायन्ति । एता एव समहाव्रताः ॥ २० ॥

पृष्ठ्यः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानि । अथाहर्विशेषा विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहः स्तुत्यैवोन्नीतविधिकमिति द्रष्टव्यम् । अग्निष्टुता पाप्मानं निरदहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत ऊर्ध्वं त्र्यहं विधत्ते—ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवति (७–३–७) इत्यादि । पृष्ठ्यषडहगतान्यहानि विधत्ते— यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविवधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति (७–३–७) इत्यादि । आरोहरूपत्र्यहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो भवति (७–३–७) इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥

सप्तदश रात्रोऽभिधीयते—

सप्तदशरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः। अतिरात्रो ज्योतिर्गौर्ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाहः । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २१ ॥

सप्तदशरात्रेण यक्ष्ये, अन्नादो भूयासमिति । अथैतदीप्स्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधमह्नां पञ्चकं पञ्चाहो भवति (७–३–८) इति विदधाति । द्विरावृत्ते त्र्यहे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । अथ पृष्ठ्यं षडहं चतुश्छन्दोमांश्च पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

अष्टादशरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रोऽभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २२ ॥

अष्टादशरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चस्विनो भूयास्मेति । शेषं पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एकान्नविंशतिरात्रेण । सर्वेषां पशूनामाधिपत्यं गच्छन्ति । एता एव समहाव्रताः ॥ २३ ॥

एकान्नविंशतिरात्रेण प्र प्रजया पशुभिर्जायन्ते (२३–२–१७) इत्यापस्तम्बः ॥ २३ ॥

विंशतिरात्रेण ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति । य एता उपयन्ति । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । अभिप्लवः षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० २) ॥ २४ ॥

विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चःस्विनो भूयासुरन्नादा भूयासुरिति च । यथा प्रथमत्र्यहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ । नत्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽयमन्त्यत्र्यहो यश्च भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्मध्यवर्तित्वेन विवधसाम्यम् । अन्यच्च पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ननु—प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति (जै० सू० ४–३–८) इति श्रुतम् । रात्रिशब्देन ज्योतिर्गौरायुरित्यादिवाक्योत्पादितानि सौम्या (त्या) नि कर्माण्युच्यन्ते । तदिदं रात्रिसत्रं स्वर्गार्थमुत प्रतिष्ठार्थमिति संशयः । तदर्थं च प्रतितिष्ठन्तीति किमयं फलविधिरुतार्थवाद इति ।

अपापश्लोकवत्तत्र वर्तमानापदेशतः ।
फलविध्यसमर्थत्वात्तद्वदेवार्थवादता ॥
अनादिष्टफलत्वेन तस्मात्स्वर्गफलार्थता ।
निर्देशात्तु प्रतिष्ठैव फलत्वेन विनम्यते ॥
जुहूवन्नैव कर्मैतन्निराकाङ्क्षं फलं प्रति ।
कल्पनीयं फलं तत्र विनामोऽध्याहृतेर्वरम् ॥

स्वर्गस्याध्याहारे तत्स्वरूपं तस्य च श्रुतकर्मसंबन्धः फलत्वं च कल्प्यम् । प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेकवाक्यत्वं च क्लृप्तं फलत्वसिद्ध्यर्थं सन्नन्ततया विपरिणाममात्रं लघीयः । उपयन्तीत्यपि वर्तमानापदेशो विधिरूपेण विपरिणम्यते । यच्छब्दश्च व्यवहितान्वयः । तदयमर्थः—ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति । एवं हि धर्ममात्रकल्पनालाघवमितरथा तु सर्वस्यैवार्थवादत्वात्सकल एव विध्युद्देशोऽप्रतिपन्नफलविशिष्टः कल्पनीयः । स्वर्गकामा एता रात्रीरुपेयुरिति कल्पितेऽप्यसौ प्रतिष्ठार्थवादे न सुखं संगच्छते । यस्मात्प्रतितिष्ठन्ति तस्मात्स्वर्गकामा उपेयुरिति किं केन संगच्छते । ततश्च यद्यप्यध्याहारः स्यात्तथाऽप्यर्थवादसंगत्यर्थं प्रतिष्ठैवाध्याहर्तव्येति प्रतिष्ठार्थता ॥ २४ ॥

अथैकविंशतिरात्रोऽभिधीयते—

द्वावेकविंशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्नुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयांसो

भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिꣳशारम्णोऽतिरात्रो निदाघ उपयन्ति सौमापौष्णं पशुमालभन्ते । मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति ॥ २५ ॥ द्वितीयेनोभयोर्लोकयोर्ऋध्नुवन्ति । अस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च । य एता उपयन्त्यतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽभिप्लवः षडहोऽतिरात्रः ॥ २६ ॥

तत्र तावदियमहःक्लृप्तिः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठ्यः षडहः । ततः स्वरसामानस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः । पुनरपि पृष्ठ्यः षडहः । ततोऽतिरात्र इति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

द्वाविꣳशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहोऽभिप्लवः । षडहो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रः ॥ २७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २७ ॥

त्रयोविꣳशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपेयुरिति । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुः पञ्चाहोऽभिप्लवः। षडहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ २८ ॥

त्रयोविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे प्रतिष्ठार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

द्वौ चतुर्विꣳशतिरात्रौ । यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्नुवते । सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाꣳसो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो द्वावभिप्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः (ख० ३) ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अत्र चत्वारस्त्र्यहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसंख्यायाः पूरणात् ॥ २९ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अथाष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथान्यश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिधीयते—

सꣳसदा चतुर्विꣳशतिरात्रेण स्वर्गे लोके सीदन्ति। य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विꣳश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्वा पृष्ठ्यः स्तोमः षडहः । अथ त्रयस्त्रिꣳशमहर्निरुक्तमुक्तमुपहव्यस्य तन्त्रे क्लृप्तं तस्य कण्वरथंतरं माध्यंदिने सवने यत्त्रयस्त्रिꣳशमहर्निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविꣳशे त्रिणवं त्रयस्त्रिꣳशमहानिरुक्तं पृष्ठ्यः स्तोमः षडहः प्रत्यङ्त्रिवृदहर्निरुक्तं ज्योतिर्वैश्वानरोऽतिरात्रः ॥ १ ॥

अत्रेयमहःक्लृप्तिः सूत्रकारेण दर्शिता । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः सूत्रेऽभिहितं तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽम्नातम् । यत्त्वारम्भणीयरूपं द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम् । तृतीयमहरारभ्याष्टमान्तः पराग्रूपः पृष्ठ्यः षडहः । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिंशरूपम् । यच्चाऽऽदित आरभ्य गणनायामष्टममहः । ततो नवममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । स्पष्टलिङ्गैर्मन्त्रैर्गानं निरुक्तं तद्विपरीतमनिरुक्तम् । ततो दशममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्टमनवमदशमा अहर्विशेषास्त्रयोऽवस्तादधोभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तत एकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यान्यहानि त्रिणवैकविंशद्वयात्रिणवरूपाणि मध्यवर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अहर्विशेषास्त्रिसंख्याकाः परस्तादूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तेषु त्रिषु मध्यमं निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं त्रयस्त्रिंशस्तोमयुक्तमनिरुक्तम्। सप्तदशसंख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशतिदिनपर्यन्तमावृत्तः पृष्ठ्यः षडहः । अत एवायं प्रत्यङ्ङिति (७–४–२) निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपान्तिममहस्त्रिवृदनिरुक्तं ज्योतिरग्निष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमतिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते सति एकादशादिचतुर्दशान्तान्मध्यवर्तिनोऽहश्चतुष्टयादध उपरिष्टाच्च ये त्रिसंख्याकास्त्रयस्त्रिंशास्तैरुभयतोऽवस्थितैर्दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमपहत्य दैवीं सभां मध्यवर्तिनीं गच्छन्ति । यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठाख्यान्यहान्येतान्येवात्र दैवी संसदित्युच्यते । तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्यादिति विधिरुन्नेयः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो यश्चोर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यमस्तस्योभयविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तत्वमिति भाष्यकृत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ष्वहःसु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्ति (७–४–२) इति । रथंतरबृहदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शाखान्तरानुसारेण सूत्रेऽभिहितम् । तथाऽप्यत्रवचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्स्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः ।

उक्तेषु पृष्ठस्तोत्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—' बृहद्रथंतराभ्याम् ' (तै० सं० ७ - ४–२) इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहर्विधत्ते —त्रिवृतोऽधित्रिवृतमुपयन्ति स्तोमानाꣳ संपत्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवति (७–४–२) इत्यादि । आवृत्तः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादह्नोऽप्यध्यूर्ध्वं त्रयोविंशदिने त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेषां स्तोमानां संपत्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृत्स्तोमयुक्ताहर्विशेषो ज्योतिष्टोमः कार्यः । सप्तसंस्थारूपोऽ (पेऽ) ग्निष्टोमः (मे) प्रथमसंस्थारूपं कुर्यादित्यर्थः ॥१॥

पञ्चविꣳशतिरात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रो द्वावभिप्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिरात्रेण यक्ष्यामह इत्यादि ॥ २ ॥

षड्विꣳशतिरात्रं स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी द्वावभिप्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ३ ॥

षड्विंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे । स्वर्गं लोकमवाप्नवाम इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सप्तविꣳशतिरात्रेणाऽऽदित्यलोकं जयन्ति एता एव समहाव्रताः ॥ ४ ॥

सप्तविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे आदित्यलोकजयार्थमिति । शेषं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अष्टाविꣳशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुत्यहो द्वावभिप्लवौ । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ५ ॥

अष्टाविंशतिरात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ५ ॥

एकान्नत्रिꣳशद्रात्रꣳ श्रीकामा उपेयुः । अतिरात्रो

ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहो द्वावभिप्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ६ ॥

एकोनत्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे । श्रीकामार्थमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

त्रिꣳशद्रात्रमन्नाद्यकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयोऽभिप्लवा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० ४ ॥) ७ ॥

त्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे अन्नाद्यकामार्थमित्यादि ॥ ७ ॥

एकत्रिꣳशद्रात्रेणाभिपूर्वमन्नाद्यमाप्नुवन्त्येता एव समहाव्रताः ॥ ८ ॥

एकत्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे । अन्नादा भूयासुरित्यादि ॥ ८ ॥

द्वात्रिꣳशद्रात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । त्रयोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ ९ ॥

द्वात्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे ब्रह्मवर्चसमवाप्नवाम इत्यादि ॥ ९ ॥

त्रयत्रिꣳशद्रात्रमृद्धिकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा अतिरात्रः । द्वितीयेन यावद्वयेन सत्रेणर्द्धिमाप्नुवन्ति । तावता समृद्धिरतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽतिरात्रोऽभिप्लवः षडहोऽतिरात्रोऽभिप्लवः । षडहो द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च । तृतीयं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अतिरात्रस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजिदतिरात्र एकः पञ्चाहो द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे, ऋद्धिमवाप्नवाम इति । समृद्धिविकल्पः । ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्तत्र्यहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः पञ्चाहः । अत्र प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि–'त्रीण्याश्विनानि भवन्ति' (तै० सं० ७–४–९) इति श्रुतेः । अन्यदहर्विश्वजिद्भवति, इति विधानात् । अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुस्त्रिꣳशद्रात्रं ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहस्त्र्यहोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ (ख० ५) ॥ ११ ॥

संकल्पादिवाक्यं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

पञ्चत्रिꣳशद्रात्रेण संवत्सरादाऽमुष्मादादित्यादन्नाद्यमवरुन्धते । य एता उपयन्ति । अतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुः पञ्चाहस्त्रयोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १२ ॥

गतः ॥ १२ ॥

षट्त्रिꣳशद्रात्रꣳ स्वर्गकामा उपेयुः । अतिरात्रश्चत्वारोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १३ ॥

सुवर्गं लोकं यन्ति (७-४-६) इत्याम्नानात् । प्रायणीयमहर्विधत्ते—'ज्योतिरतिरात्रो भवति' इत्यादि । अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—'षडहा भवन्ति' इति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः । तादृशाः षडहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । तेषां संख्या चत्वारो भवन्ति इति । चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता संख्या पूर्यते । अथ पृष्ठ्यः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रम् । अथोदयनीयं विधत्ते—अतिरात्रावभितो भवत इति । प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् ॥ १३ ॥

सप्तत्रिꣳशद्रात्रेणाऽऽदित्यं लोकं जयन्त्येता एव समहाव्रताः ॥ १४ ॥

षट्त्रिꣳशद्रात्रेण वक्ष्यामहे । आदित्यलोकजयार्थमित्यादिमहाव्रतान्ताः ॥ १४ ॥

अष्टत्रिꣳशद्रात्रेण ब्रह्मवर्चसकामा उपेयुः । अतिरात्रो गौश्चाऽऽयुश्च द्वे अहनी । चत्वारोऽभिप्लवाः । द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १५ ॥

गतार्थः ॥ १५ ॥

एकोनचत्वारिꣳशद्रात्रेण सर्वेषां पशूनामाधिपत्यं गच्छन्ति । प्रजाकामा उपेयुरतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरुत्यहश्चत्वारोऽभिप्लवा द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ १६ ॥

आधिपत्यं साम्राज्यम् । एकान्नचत्वारिंशद्रात्रेणानन्तां श्रियं जयन्तीत्येके ॥ १६ ॥

चत्वारिꣳशद्रात्रेण परमायां विराजि प्रतिष्ठां गच्छन्ति । एता एव समहाव्रताः ॥ (ख० ६) ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

चत्वारिंशद्रात्रेण यक्ष्यामहे । परमां प्रतिष्ठ गच्छन्तीति श्रुतिश्च ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां सप्तदशप्रश्ने द्वितीयः पटलः

=====

अथाष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

विधृतिरेकस्मान्न पञ्चाशो विपाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्ते । य एता उपयन्त्यतिरात्रस्त्रयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रो दश पञ्चदशा उक्थ्याः षोडशिमद्दशममहरतिरात्रो द्वादश सप्तदशा उक्थ्या अतिरात्रः पृष्ठ्यः षडहोऽतिरात्रो द्वादशैकविंशा उक्थ्या आतिरात्रोऽयमतिरात्रः ॥ १ ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः कर्तव्याः । पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । षोडशिस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेकमहः कार्यम् । सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । अथ षट्संख्याकान्यहानि—'पृष्ठ्यः षडहो भवति' (तै० सं० ७–४–७) इति विधिदर्शनात् । अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—'द्वादशैकविंशा भवन्ति' (७–४–७) इत्यादि । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः ॥ १ ॥

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते —

द्वितीयोऽयमेवैतेषाꣳ श्रीर्भवति । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चाꣳशश्च भगश्चेन्द्रश्च विवस्वाꣳश्चेत्येतासां देवतानामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाꣳसो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः । द्वावभिप्लवौ । गोआयुषी द्वौ द्वावभिप्लवावभिजिच्च विश्वजिच्चातिरात्रावेकोऽभिप्लवः सर्वस्तोमो नव सप्तदशाश्चातिरात्रा द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतश्चातिरात्रश्च ॥ (ख० ७) ॥ २ ॥

तेषां यजमानानां श्रीः शोभा भवतीत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ २ ॥

---

१ ख. घ. °त्रो गायत्रीषु जराबोधियमुल्लिख्युष्टध्यमनुष्टप्सु नानदं बहतीषु रथंतरपङ्क्तिषु रायोवादियं त्रिष्टुभि ध्रुशनं जगतीषु कावमुद्यानि च्छन्दांस्युपयन्त्युपभ्रंशायमतिरात्रो द्वि° ।

आञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो यां न जानीयु-र्यदा वाऽञ्जतेऽभि वाऽञ्जते शुभमेवाऽऽत्मन्दधते जानन्त्येनान् गौल्गुलवेन प्रातःसवने । सौगन्धिकेन माध्यंदिने सवने । पौतुदारवेण तृतीय-सवने । य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चत्वारोऽभि-प्लवाः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो नवरात्रगर्भश्च द्वावभि-प्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रो नवरात्रग-र्भश्चतुर्थः । संवत्सरसंमिता संवत्सरस्य प्रसवं गच्छन्ति य एता उपयन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्यश्चाऽऽरम्भणीयस्त्रिवृद्द्वौ द्वावभिप्लवौ पृष्ठ्यः षडहोऽभिजित्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमह-स्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिदेकोऽभिप्लवः प्रत्य-ङ्को आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चाति-रात्रश्च ॥ (ख० ८) ॥ सवितुः ककुहः पञ्चमः सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्य-तिरात्रस्त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखः षडहोऽधि यानि त्रीणि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोमावभित उक्थ्यं मध्ये तथैव नव पञ्चदशानि नव सप्तदशानि नवैकविंशानि द्वादशाहानि महाव्रतं चातिरा-त्रश्च । ऋतूनां षष्ठं प्रतिष्ठाकामा उपेयुः । अति-रात्रश्चत्वारोऽभिप्लवा महाव्रतम् । द्वावभिप्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रम् । इन्द्राग्न्योः सप्तमोऽत्यन्याः प्रजा भवन्त्योजिष्ठा भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः । षडभिप्लवा महाव्रतं द्वावभिप्लवौ द्वादशाहस्य दशाहान्यतिरात्रः ॥ (ख० ९) ॥ ३ ॥

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जनीयस्तृतीयो नवरात्रगर्भश्चतुर्थः सवितुः ककुहः पञ्चम ऋतुः षष्ठ-श्चैकोनपञ्चाशद्रात्रे प्रभेद इति भाष्यकृदभिप्रायः । गतार्थः ॥ ३ ॥

एकषष्टिरात्रेण यं कामं कामयन्ते तमभ्य-श्नुवते सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति वसीयांसो भवन्ति । य एता उपयन्ति अतिरात्रश्च-

तुर्विंशश उक्थ्य आरम्भणीयस्त्रिवृद्वा त्रयोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यः षडहोऽभिजित्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानोऽभिजित्त्रयस्त्रिंशशारम्भणः पृष्ठ्यः षडह एकोऽभिप्लवः प्रत्यङ्गो आयुषी द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ४ ॥

सर्वां समस्तामृद्धिं प्राप्नुवन्ति वसीयांसो धनवन्तो भवन्ति । एकषष्टिरात्रेण यक्ष्यामहे वसुमन्तो भूयास्मेत्यादि । द्वादशाहवत्सौत्रामण्यन्तं समानम् ॥ ४ ॥

देवानांश्ं शतरात्रेण देवत्वं गच्छन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रो ज्योतिर्गौरायुस्त्र्यहश्चतुर्दशाभिप्लवाः द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्चाभिप्रयन्तः समानत्र वा तिष्ठन्तोऽभिषुण्वन्ति ॥ (ख० १०) ॥ ५ ॥

देवानां शतरात्रमिति कर्मनामधेयम् । संकल्पादि सौत्रामण्यन्तं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

आदित्यानामयनेनैषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

आदित्यानामयनमिति संज्ञा सत्रस्य ॥ ६ ॥

गवामयनेन व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

गवामयनेन प्रकारेण ॥ ७ ॥

सर्वेऽभिप्लवा मासां मध्ये पृष्ठ्यः पञ्चदशास्त्रिवृतोऽभिप्लवाः ॥ ८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि यानि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवन्ति । संवत्सरसामान्यात्तद्गुणदर्शनाच्च (का० श्रौ० २९--११०) । दृश्यन्ते हि तेषु गवामयनिका गुणाः । अथ यत्पृष्ठ्यश्ं षडहमुपयन्ति । यदभिप्लवश्ं षडहमुपयन्ति, इति । तत्राभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदश स्तोमा भवन्ति गवामयने हि पृष्ठ्यान्ता मासा इह पृष्ठ्यमध्या भवन्ति ॥ ८ ॥

अभिजितः स्थाने त्रिवृद्बृहस्पतिसवः ॥ ९ ॥

भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

विश्वजितः स्थाने पञ्चदश इन्द्रस्तोमः ॥ १० ॥

अत्रापि भवतीति शेषः ॥ १० ॥

पृष्ठाभिप्लवावुपेत्य व्यूढा अग्निष्टोमास्त्रिवृत उद्भि-
द्बलभिद्भ्यामिति । ऊ(द्व्यू)नो मास उत्तमे
संभार्येऽभिप्लवति । यां मध्ये षष्ठ्यः पडह ऊर्ध्वे
गोआयुषी ॥ ११ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

छन्दोमा दशरात्रः ॥ १२ ॥

भवतीति शेषः । दशरात्रस्य च्छन्दोमदशाह इति कात्यायनः ॥ १२ ॥

प्रत्यङ्ङष्टाचत्वारिꣳशं चतुश्चत्वारिꣳशं षट्त्रिꣳशं
द्वात्रिꣳशं त्रिꣳशं द्वे अष्टाविꣳशे पञ्चविꣳशं चतु-
र्विꣳशमविवाक्यं दशमं महाव्रतमुदयनीयश्चातिरात्र
इति ॥ १३ ॥

प्रत्यङ्ङष्टाचत्वारिंशं चतुश्चत्वारिंशं षट्त्रिंशं द्वात्रिंशं त्रिंशं द्वे अष्टाविंशे पञ्चविंशं चतुर्विंशम् । महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्व्यूनो मासः पूर्यते (आप० श्रौ० २३-९-१०) इत्यापस्तम्बः ॥ १३ ॥

अङ्गिरसामयनꣳ स्वर्गकामा उपेयुः ॥ १४ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सत्रसंज्ञा ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनेन व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

तदादित्यानामयनवद्भवति ॥ १५ ॥

सर्वेऽभिप्लवा मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्याः प्राग्विषुवत
उपरिष्टात्पृष्ठ्या ऊर्ध्वं विषुवतश्छन्दोमा दशरात्रः ।
ऊर्ध्वꣳ स्तोमः पञ्चविꣳशं द्वे अष्टाविꣳशे त्रिꣳशं
द्वात्रिꣳशꣳ षट्त्रिꣳशं चत्वारिꣳशमष्टाचत्वारिꣳशं
चतुश्चत्वारिꣳशमष्टाचत्वारिꣳशं चतुर्विꣳशमविवाक्यं
दशमं महाव्रतमुदयनीयं चातिरात्र इति ॥ १६ ॥

त्रिवृतोऽभिप्लवा भवन्ति । मासाः पुरस्तात्पृष्ठ्या भवन्ति प्राग्विषुवत ऊर्ध्वं विषुवत उपरिष्टात्पृष्ठ्याः पञ्चदशिनः ; छन्दोमदशरात्र ऊर्ध्वं स्तोमश्चतुर्विंशं पञ्चविंशं द्वे अष्टाविंशे त्रिंशं द्वात्रिंशं षट्त्रिंशं चत्वारिंशमष्टाचत्वारिꣳशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशम् । महाव्रतोदयनीयाभ्यामिति द्व्यूनो मासः पूर्यते । अथैकेषाम्—पृष्ठ्या आक्ष्यन्ति चाऽऽ-

दित्यानामयनमभिप्लवा आक्ष्यन्ति चाङ्गिरसामयनम् । यदन्यत्पृष्ठ्याभिप्लवेऽभ्यस्तान्याक्ष्यन्तात्याचक्षते (भ० श्रौ० २३–९–१६) इति भरद्वाजश्चाऽऽह ॥ १६ ॥

दृतिवातवतोरयनेन यं कामं कामयन्ते तमभ्यश्नुवते सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति वसीया\ँ सो भवन्ति । य एता उपयन्त्यतिरात्रः ॥ (ख० ११) ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा । संकल्पादि पूर्ववत् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

अथाष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मास\ँ सप्तदशेन मासमेकवि\ँशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रि\ँशेन मासम् । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रि\ँशारम्भणस्त्रिवृदुत्तमा आतिरात्रः ॥ १ ॥

अतिरात्रावभितः । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं त्रयस्त्रि\ँशेन मासम् । अथ विषुवन्महाव्रतं वेत्यास्तम्बेऽपि विकल्पः । एत एवोत्तरे मासास्त्रयस्त्रिशारम्भणास्त्रिवृदुत्तमाः । तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र श्रूयते– त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रि\ँशेन मासमिति मैत्रायणीयश्रुतिः । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाहैर्मासं मासं नयेदिति । तदुक्तं कात्यायनाचार्येण—‘ एकाहास्तच्छब्दात् ’ (का० श्रौ० २९–१२९) इति । तेषां शब्दस्तच्छब्दः सत्राभिधायक उपलभ्यते पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि चैकाहानामेव वाचक उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां वाचक इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः—

नानाहानि वा संघातशब्दात् (का० श्रौ०२९–१२६) इति । वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ नानाहानि वा । यान्यन्वयप्राप्तानि तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं

पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमादि । कुत एतत्—संघातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति, स च मासमिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैष दोषो भवति ॥ १ ॥

कुण्डपायिनामयने मासं दीक्षिताः २ ॥

भवन्तीति शेषः । कुण्डपायिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा ॥ २ ॥

राजानं क्रीत्वोपनह्य द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञमासैर्यजन्ते ॥ ३ ॥ मासमग्निहोत्रं जुह्वति ॥ ४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा हविर्यज्ञैर्यजन्त इति । सोमोपगूहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायमारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ फलैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः—'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः संसृष्टिर्वा' (इत्यादि) गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालामुखीये । ज्योतिष्टोमे हि 'न जुहोति न पचती-त्यादिनिषेधोऽपि ।

ननु कुण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रे किं प्राजहिते मुख्ये गार्हपत्ये श्रपणमुत शालामुखीय इति संशये चोदकप्राप्ते शालामुखीये स्यात् 'ज्योतिष्टोमे हि शालामुखीय एवात ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति शालामुखीये गार्हपत्यकार्ये विहितश्चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयने प्राप्तस्तस्मात्तत्र श्रपणम् । सत्यम् । चोदकादेवम् । अग्निहोत्रनामधेयात्तु नैमित्तिकाग्निहोत्र-वन्मुख्य एव गार्हपत्ये श्रपणं प्रापितं तच्चोदकाद्बलीय इत्युक्तम् । केचित्तु—कृत्वाचिन्तामाहुः । असत्यपि नामधेये 'गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति' इत्यस्यानारभ्यवादस्य सर्वार्थत्वादुपदेशतः प्राप्तः प्राजहितश्चोदकप्राप्तं शालामुखीयं बाधत इति । तन्तु नैवम् । अनारभ्यवादस्य हविःश्रपणद्वारकत्वात्कुण्डपायिनामयने च हविःश्रपणस्याश्रुतत्वात्प्रकृतितः प्राप्यमाणस्य सहैव प्राजहितेन प्राप्तेर्द्विरुक्तत्वान्नोपदेशसंभवः । तस्मान्नाम्नैव प्राजहितप्राप्तिः ।

ननु सिद्धं नाम्नः प्राबल्यं सप्तमे । सत्यम् । इह तु प्रसङ्गनिराकरणार्थं सूत्रम् । शालामुखीयस्तावदस्मिंस्तन्त्रे चोदकेन सर्वगार्हपत्यकार्याय प्रवृत्तः स एव प्रसङ्गादग्निहोत्रश्रपणमपि साधयिष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनेति शङ्का सेयं निराक्रियते । अन्यार्थस्य नामप्राप्तेन प्राजहितेन बाधितत्वादिति पूर्ववत्साद्गुण्यसंभवे वैगुण्यानाश्रयणादित्यस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चोऽयम् । (जै० सू० १२–१–६) ॥ ३ ॥ ४ ॥

मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजन्ते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति कात्यायनभरद्वाजौ ॥ ५ ॥

मासं वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मास॑ साकमेधैः मास॑शुनासीरीयेण । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासमेकविंशेन मासं त्रिणवेन मासमष्टादश त्रयस्त्रिंशान्यहानि द्वादशाहस्य दशाहानि महाव्रतं चातिरात्रश्च ॥ ६ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वण्यभिनीयन्ते (मा० क० १–३–८) वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेण मासमिति श्रुतेः '। ६ ॥

सर्वेण यज्ञेन यजन्ते ॥ ७ ॥

यज्ञं व्याख्यास्याम इति न्यायवदेकवचनेन सर्वयज्ञोपलक्षणत्वाच्च ॥ ७ ॥

सर्वे भवन्ति ॥ ८ ॥

हविर्यज्ञसंस्थाः सोमसंस्थास्तद्विकृतयश्च भवन्तीति । मासमिति सर्वत्र ॥ ८ ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्ति ॥ ९ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकारास्तदुक्तं कात्यायनेन—अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः (का० श्रौ० २९–१४) इति । भवन्तीति शेषः ॥ ९ ॥

यो होता सोऽध्वर्युः स पोता य उद्गाता । स नेष्टा सोऽच्छावाको यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा । स प्रतिहर्ता । यः प्रस्तोता स ब्राह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुद्यः प्रतिप्रस्थाता सोऽग्नीत्स उन्नेता गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः ॥ १० ॥

अत्सरुकैश्चमसैर्भक्षयन्तीत्यन्वयः ॥ १० ॥

तपस्विनामयने संवत्सरं दीक्षाः । संवत्सरमुपसदः । संवत्सर॑ सुत्याः ॥ ११ ॥

भवन्तीति शेषः । चतुरश्चतुरो मासानेकैकेनोपसन्मन्त्रेण जुहोति । अनुपसदमग्निं चिनोति । द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिः । चतुर उत्तमाः । चतुस्तनं त्रिस्तनं द्विस्तनमेकस्तनमिति त्रींस्त्रीन्मासान्व्रतानि । संवत्सरं प्रसुताः (आप० श्रौ० २३–११–३ । ७) इत्यापस्तम्बीये विशेषः । तपस्विनामयसत्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति उपसदः सुत्याश्च ॥ ११ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजया पशुभिर्जायन्ते ॥ १२ ॥

प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृध्नुवन्ति, इत्यापस्तम्बीये विशेषः ॥ १२ ॥

य एतदुपयन्ति त्रयस्त्रिवृतः संवत्सरास्त्रयः पञ्चदशास्त्रयः सप्तदशास्त्रय एकविꣳशाः ॥ १३ ॥

प्रजापतिसत्रमिति संज्ञा ॥ १३ ॥

एतदेव नैमिषीयाणां (स्वर्गकामा उपेयुः । नव त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा नवैकविꣳशाः) शाक्यानाꣳ षट्त्रिꣳशत्संवत्सरं तरसपुरोडाशमगस्त्यगृहपतिकम् ॥ १४ ॥

शाक्यानामयनमिति संज्ञा सत्रस्य । तत् षट्त्रिंशं संवत्सरं भवति । तत्र तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काप्याध्वर्यवꣳ सꣳस्थिते सꣳस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां प्रयाति ॥ १५ ॥

गृहपतिर्मुख्ययजमानः ॥ १५ ॥

स यान्मृगान्हन्ति । तेषां तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ॥ १६ ॥

सर्वत्राविशेषादिति पूर्वपक्षः । सवनीया वा बहुश्रुतेरिति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

नव त्रिवृतः संवत्सरा नव पञ्चदशा नव सप्तदशा नवैकविꣳशाः ॥ १७ ॥

भवन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

एतेन ह वै शाक्यो गौरवीतिः सर्वामृद्धिमृध्नोत्सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति । वसीयाꣳसो भवन्ति । य एतदुपयन्ति ॥ १८ ॥

हवै शब्दो निश्चयार्थे निपातः । तरसपुरोडाश आर्ध्नोद्देवलोके च मनुष्यलोके चार्द्धिमृध्नुवन्ति (२३–११–१४) इत्यापस्तम्बः ॥ १८ ॥

पञ्चविꣳशतिस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चविꣳशतिः पञ्चदशाः पञ्चविꣳशतिः सप्तदशाः पञ्चविꣳशतिरेकविꣳशाः ॥ १९ ॥

शाक्यो गौरवीतिः सत्रमिति वैखानसः ॥ १९ ॥

---

१ ग शाक्त्यो गौ° ।

अग्नेः सहस्रसाध्येन सर्वस्य प्रसवं गच्छन्ति । य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रनामानि त्रिवृतोऽग्निष्टोमोऽतिरात्रः ॥ २० ॥ (ख० १२) ॥

साध्यानामयनं सत्रं तच्छतसंवत्सरं भवति । तदाह कात्यायनः— ‘ शतसंवत्सरं साध्यानाम् ’ (२४–१७९) इति ॥ २० ॥

त्रीणि सारस्वतानि ॥ २१ ॥

सत्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कानि पुनस्तानि—

मित्रावरुणयोः प्रथमम् । इन्द्राग्न्योर्द्वितीयम् । अर्यम्णस्तृतीयम् ॥ २२ ॥

स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सरस्वत्या उपमज्जकेन[1] दीक्षन्ते ॥ २३ ॥

ये सत्रिण इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अमावास्यायां प्रायणीयमहस्तदहर्वत्सानपाकुर्वन्ति ॥ २४ ॥

प्रायणीयया प्रचर्य राजानं क्रीत्वोपनह्य निदधाति । द्वादशभिरुपसद्भिश्चरित्वा प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य तदहर्वत्सानपाकुर्वन्तीति सूत्रान्तरम् ॥ २४ ॥

सꣳस्थितेऽतिरात्रे सांनाय्येन यजन्ते ॥ २५ ॥

संस्थिते प्रायणीये सांनाय्येन यजन्त इति ॥ २५ ॥

तस्मिन्सꣳस्थितेऽध्वर्युः शम्यां परास्यति ॥ २६ ॥

शम्यां प्राचः परास्यति ॥ २६ ॥

सा यत्र निपताति तद्गार्हपत्यः । ततः षट्त्रिꣳशत्प्रक्रमेष्वाहवनीयम् ॥ २७ ॥

सा शम्या यत्र निपतति तद्गार्हपत्यायतनं भवति । तस्मात् षट्त्रिꣳशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति । तदाहवनीय इत्यापस्तम्बः ॥ २७ ॥

चक्रीवन्ति सदोहविर्धानान्याग्नीध्रश्च ॥ २८ ॥

भवन्त्यन्यथा गमनासंभवात् ॥ २८ ॥

उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य उपोप्त एव ॥ २९ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निखन्यते ॥ २९ ॥

नोपरवान्खनन्ति ॥ ३० ॥

---

१ ख. अनशने ।

प्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

त एतमापूर्यमाणपक्षममावास्येन यजन्ति ॥ ३१ ॥

अमावास्येन हविषा यजन्ति ॥ ३१ ॥

पौर्णमास्यां गोष्टोम उक्थ्यो रथंतरसामा ॥ ३२ ॥

रथंतरसामस्थाने बृहत्सामानमुपयन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३२ ॥

तस्मिन्संꣳस्थिते पौर्णमासेन यजन्ते ॥ ३३ ॥

तस्मिन्पौर्णमास्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

त एतमपरपक्षं पौर्णमासेन यजन्ति ॥ ३४ ॥

अपरपक्षः कृष्णपक्षः । पौर्णमासेन हविषा यन्तीत्यापस्तम्बः ॥ ३४ ॥

अमावास्यायामायुष्टोम उक्थ्यो बृहत्सामैवं विपर्यासयन्ति ॥ ३५ ॥

'अमावास्यायामायुष्टोमं रथंतरसामानमुपयन्ति ' इत्यापस्तम्बः ॥ ३५ ॥

सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽक्रोशन्तो यान्ति ॥ ३६ ॥

त एवमेव व्यत्यासं सरस्वत्या दक्षिणेन कूलेनाऽऽक्रोशन्तः प्राञ्चो यान्ति या सरस्वत्याख्या नदी तया सह तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुरिति भाष्यकृत् । उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ॥ ३६ ॥

दृषद्वत्या अप्यये्ऽपोनप्त्रीयं चरुं निरुप्यातियन्ति ॥ ३७ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरुर्भवति ॥ ३७ ॥

गवां दशसु शते वृषभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

दशसु गोषु शते वृषभमुत्सृजन्ति ॥ ३८ ॥

यदा दशशतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा शतꣳ सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानम् । यदैषां गृहपतिर्म्रियतेऽथैकमुत्थानम् । यदा वा सर्वे ज्यानिं जीयन्त्यथैकमुत्थानम् । यदा प्लक्षं प्रस्रवणं प्राप्नुवन्त्यथैकमुत्थानम् । प्लक्षं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायेष्टिं निर्वपन्ति ॥ ३९ ॥

प्लक्षे प्रास्रवणप्रदेशेऽग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ ३९ ॥

तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा कारपचवं (यं) प्रति यमुनावभृथमभ्यवयन्ति ॥ ४० ॥

---

१ ख. °र्षमु° ।

इष्यतेऽश्वपुरुष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावात्तत्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रसर्पकेभ्यः । तस्यां कामेष्ट्यामित्यर्थः । अवभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिः ॥ ४० ॥

देवमनुष्येभ्यस्तिरो भवन्ति ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणार्थोऽयं सत्रप्रशंसावादः ॥ ४१ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभिजिता मनुष्येभ्यस्तिरोभवन्ति ॥ ४२ ॥

आयुर्गृहपतिमरणेऽतिरात्रो भवति (२४-२११) इति कात्यायनः । सर्वज्यानां विश्वजिज्ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषां भवतीति सूत्रान्तरम् ॥ ४२ ॥

द्वितीयेऽतिरात्रे ज्योतिर्गौरायुरयनं विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षी । अत्यन्याः प्रजा भवन्ति ॥४३॥

अतिरात्रः कर्तव्यः । द्वितीये सारस्वते सत्रे ॥ ४३ ॥

ओजिष्ठा भवन्ति ॥ ४४ ॥

ओजिष्ठा बलिष्ठाः ॥ ४४ ॥

तृतीयेऽतिरात्रस्त्रिवृत्पञ्चदशमपरे गोआयुषी इन्द्रकुक्षी ॥ ४५ ॥

भवन्तीत्यनुवर्तते ॥ ४५ ॥

अर्यम्णः पन्थानं यन्ति ॥(ख०)१३॥ देवयानं पन्थानं गच्छन्ति ॥४६॥

सत्रिण इत्यर्थात् ॥ ४६ ॥

दार्षद्वते संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेत् ॥ ४७ ॥

दार्षद्वतमिति सत्रनामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । कात्यायनः—'ऋत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रक्षेत्संवत्सरम्' (का० श्रौ० २४-२२४) इति । संवत्सरं गवां रक्षणमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

संवत्सरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ ४८ ॥

अग्निनैन्धीत, पुनराधानवचनाच्च । नैतन्धवप्रदेशे गत्वोदकेऽग्नीन्धनं कुर्यात् ॥४८ ॥

संवत्सरे परिणह्याग्नीनादधीत ॥ ४९ ॥

अन्वारम्भणीयान्तामिति कात्यायनोक्तविकल्पः । दर्शपूर्णमासान्तं वेति सिद्धान्तितः । नैतद्युक्तमस्मच्छाखायामाग्नेयेष्टिर्भवति वक्ष्यमाणसूत्राच्च ॥ ४९ ॥

दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाऽऽग्नेयेनाष्टाकपालेन शम्यापरासा ॥ ५० ॥

तेन यागं कुर्वन्पूर्ववच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ ५० ॥

त्रिः प्लक्षं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति ॥ ५१ ॥

त्रिः प्लक्षावहरणस्याऽऽर्जव्येन यमुनावभृथमभ्युपैति ॥ ५१ ॥

तदेव मनुष्येभ्यस्तिरो भवति ॥ ५२ ॥

गतः ॥ ५२ ॥

तुरायणेन सर्वामृद्धिमृध्नुवन्ति ॥ ५३ ॥

तुरायणमिति सत्रनाम ॥ ५३ ॥

परमेष्ठितां गच्छन्ति ॥ ५४ ॥

परमेष्ठी ब्रह्मा ॥ ५४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालो वैश्व-
देवं चरुम् ॥ ५५ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवीं तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति । संवत्सरं सवनविधा इष्टीर्निर्वपति । वैश्वदेवो द्वादशकपालः (आप० श्रौ० २३–१४–९) इत्यापस्तम्बसूत्रम् । कुत एतत्—आग्नेयं प्रातःसवनमैन्द्रं माध्यंदिनं वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ ५५ ॥

दीक्षितः कृष्णाजिनं प्रतिमुञ्चते ॥ ५६ ॥

स्वयमेव तूष्णीं कृष्णाजिनादीनि (२४–२३९) इति कात्यायनः ॥ ५६ ॥

मानुषि(षी)मेव तेन समृद्धिमृध्नोति ॥ ५७ ॥

मनुष्यसंबन्धेनर्द्धिमृध्नोति तेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यत्तपस्तप्यते दैवीं तेन हविरुच्छिष्टव्रतो भवति ॥ ५८ ॥

तेन गृहपतिना । वा प्रकृताशनः ॥ ५८ ॥

संवत्सरमहरहरिष्टिभिर्यजते ॥ ५९ ॥

संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । अत्रैवाहरहरिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५९ ॥

सवनकल्पो भवति ॥ ६० ॥

गतः ॥ ६० ॥

सर्वसत्रेणापपुनर्मृत्युं जयति ॥ ६१ ॥

गृहपतिः ॥ ६१ ॥

आदित्यानामिवैषां प्रकाशो भवति ॥ ६२ ॥

स्पष्टम् ॥ ६२ ॥

अतिरात्रावग्निष्टोमं मध्ये ॥ ६३ ॥

प्रायणीयोदयनीयवर्जम् । मध्येऽतिरात्रावग्निष्टोमश्च भवति ॥ ६३ ॥

सर्वो दशदशी संवत्सरो द्वादशो विषुवान् ॥ ६४ ॥

भवतीति शेषः ॥ ६४ ॥

त्रिसंवत्सरं गवामयनमादित्यानामङ्गिरसाम् ।
प्रजापतिं भूमानं गच्छन्त्यभिस्वर्गं लोकं जय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति ॥ ६५ ॥

आदित्यानामङ्गिरसां गवामयनं नाम सत्रं त्रिसंवत्सरमिति । ते च यजमानाः प्रजापतिं भूमानं गच्छन्ति । पश्चात्स्वर्गं लोकं प्राप्तुवन्ति । ततः स्वर्गमृत्युपातालेषु प्रतितिष्ठन्तीति फलार्थवाददर्शनाच्छाखान्तरे ॥ ६५ ॥

प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण प्रजापतेर्ऋद्धिमृध्नु-
वन्ति ॥ ६६ ॥

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां यन्ति यजमानाः । प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरेण सत्रेण यक्ष्यामह इत्यादि ॥ ६६ ॥

य एतदुपयन्त्यतिरात्रः सहस्रꣳ संवत्सरांस्त्रि-
वृतोऽग्निष्टोमा अतिरात्रः ॥ ६७ ॥

प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रावभितो भवत इति विध्यर्थवादश्रवणाच्च ॥ ६७ ॥

विश्वसृजाꣳ सहस्रसंवत्सरं विश्वमेनाननुसृजते ।
य एतदुपयन्ति—पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः
पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः
पञ्चपञ्चाशत एकविꣳशाः । विश्वसृजाꣳ सहस्रसं-
वत्सरम् । विश्वमेनाननुसृजते । य एतदुपयन्ति ।
तत्र श्लोको विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत सह-
स्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य
गोपा हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनामेति । तत्र ब्रह्मणः
सायुज्यꣳ सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति य
एतदुपयन्ति ॥ (ख० १४) ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥
इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टादशप्रश्नः ।

सार्धशतद्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थांशरूपास्त्रिवृतः कार्याः । त्रिवृत्स्तोमयुक्तेन सोमयागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोंऽशः । पुनस्तावन्त एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्वितीयोंऽशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं त्रितीयोंऽशः। पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोंऽशः। तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्ग्रन्थजातमाहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ग्रन्थजातमाहुः । एताननुष्ठातॄनध्यापकाञ्छिष्यांश्चानुसृत्य विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः । शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः । तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किंच देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किं चैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं सार्ष्टितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः ।

पूर्वेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते—विश्वं सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छकुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः सर्वस्य लोकस्य पालकः । हिरण्मयो ज्योतिर्मयः । ब्रह्मेति तस्य नाम परब्रह्मैव विश्वसृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्मयशकुनिरूपं स्वीचकार । तं हिरण्यगर्भ इत्याचक्षते । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते–हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् (तै० सं० ४–१–९) इति य एतदुपयन्तीतिद्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ६८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥

प्रयोगवैजन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
सत्रसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥

मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामष्टादशप्रश्नः ।

=====

अथ सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्र एकाहादिविधिप्रतिपादक-सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां क्रमेण प्रतीकानि ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे सप्तदशाष्टादशप्रश्नगतसूत्राणां प्रतीकानि ।

===